

Een aarzelende machtsstrijd:
IJsselstein

tijdens de eerste patriotse opstand 1785–1788

Fred Vogelzang

De baronie IJsselstein werd tot 1795 direct door de stadhouders bestuurd. In de jaren '80 van de achttiende eeuw kwam de stadhouder onder vuur te liggen van de zogenaamde patriotten. In dit artikel wordt onderzocht, hoe deze protestbeweging in IJsselstein opereerde. Het blijkt dat de bevolking zeer verdeeld was. Een machtsstrijd ontspon zich, die aanvankelijk door de patriotten gewonnen leek te worden. Ze dwongen de heroprichting van de schutterij af en usurpeerden alle officiersposten. Tegen de bedoeling in functioneerde die schutterij niet als het middel om

Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Utrecht en Leiden en was daarna een aantal jaren werkzaam als docent en wetenschappelijk onderzoeker aan de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. Vervolgens trad hij in dienst bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, nu Erfgoedhuis Utrecht, als consulent regionale geschiedenis. In die functie ondersteunt hij professionele en vrijetijdshistorici die zich bezig houden met de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Hij is betrokken bij diverse publicaties en series op dat gebied.

de IJsselsteiners te doordringen van de patriotse idealen. Al snel werden het gedwongen exerceren en wachtlopen juist de aanleiding tot veel verzet tegen de patriotten.

Een tweede kans doemde voor de patriotten op toen het gewest Holland patriotse troepen in IJsselstein legerde. Die inkwartiering

drukte echter zwaar op de bevolking. Bovendien bleken de troepen evenmin achter de patriotse leiders te staan, waardoor het ieder moment tot een gewapend treffen tussen burgers, schutters en Hollandse militairen kon komen. In deze gevaarlijke situatie wist het stadsbestuur de patriotse raadsleden buiten spel te zetten. Na de inval van de Pruisen die de stadhouder in zijn macht kwamen herstellen, trokken ook de Hollandse troepen weg, zonder slag te leveren. Daarmee leek de rust weergekeerd.

De stadhouder onder vuur

Op 2 augustus 1777 bezocht stadhouder Willem V, die de titel baron van IJsselstein van zijn vader had geërfd, voor het eerst zijn baronie. Misschien niet erg tactvol, gaf hij te kennen eigenlijk in het geheel niet van plan te zijn geweest om de IJsselsteinse inwoners met zijn aanwezigheid te vereren. Toch was hij aangenaam verrast over hoe aardigst het stadje was, liet zich in de kerk en het kasteel rondleiden en maakte met de lokale hoogwaardigheidsbekleders een ommetje door de kasteeltuin. Bij wijze van lunch nuttigde hij wat uit de boomgaarden in de omgeving en complimenteerde de burgemeesters met het zoete fruit, het lekkerste dat hij dat jaar gegeten had. De grote menigte, die zowel in IJsselstein als in Benschop op de been was gekomen om haar heer te aanschouwen, vormde het bewijs van zijn populariteit.

Vier jaar later was de situatie geheel omgeslagen. In augustus 1781 bevochten zeven linieschepen van de Republiek onder schout-bij-nacht Zoutman bij de Doggersbank in de Noordzee de Engelse vloot, die een handelsblokkade had ingesteld. Zoutman bereikte zijn doel niet: de blokkade bleef en het van handel zo afhankelijke vaderland ging een zware tijd tegemoet. Niet alleen zorgde de blokkade voor daadwerkelijke achteruitgang van de handel en de visserij, de landen rondom de Republiek haalden snel hun economische achterstand in. Relatief gezien ging het dus slechter met de welvaart in de Republiek.

Willem V, een zachtaardig man, werd de zondebok. Hij zou de marine hebben verwaarloosd en het vaderland hebben verkwanseld aan het Engelse koningshuis, met wie hij familiebanden had. Reeds voor zijn geboorte wees geworden, was Willem onder het toezicht van de hertog van Brunswijk tot een onzekere jongeling opgegroeid. De stadhouderlijke partij had tijdens een vorige internationale crisis in de jaren 1747-1748 de macht gegrepen. Dit was vooral ten koste gegaan van de machtige koopliedenfamilies en aristocratische geslachten, die tijdens de minderjarigheid van Willem hun positie hadden versterkt. Vanaf dat moment was het de kliek rond Willem V, die op veel plaatsen de baantjes – met bijbehorende status en inkomen – verdeelde. Dat zette kwaad bloed. Ook Utrecht werd bestuurd door een stroman van de stadhouder. Deze Pesters, getooid met de bijnaam 'de pest van Utrecht', had allerlei prettige sinecures toegeschoven aan zijn aanhangers, onder wie zijn personeel, terwijl oude patricische geslachten het nakijken hadden.

De uit hun macht gezette oude regenten kregen gezelschap van democratische idealisten. De net uitgebroken Amerikaanse revolutie bood een voorbeeld voor een alternatieve regeringsvorm, waarbinnen voor een stadhouder geen plaats was. De Amerikaanse revolutie was uitgebroken naar aanleiding van als onterecht ervaren belastingen en handelsbelemmeringen. De politieke en economische onvrede kwamen ook in de Republiek samen. Dit werd onder woorden gebracht in het beroemde pamflet van de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen *Aan het volk van Nederland*, waarin de schuld van de ellende bij de stadhouder werd gelegd. Van der Capellen keek echter niet

naar de toekomst, maar baseerde zijn ideeën op een ver verleden, waarin grondrechten hadden gegolden, volgens welke het volk de soevereiniteit bezat om haar eigen bestuurders te kiezen. Het waren die grondrechten, die door de stadhouder en zijn stromannen met voeten getreden werden. Goede bestuurders zouden niet uit zijn op eigen gewin, maar op het juiste voor alle inwoners. Symbool voor de vrijheid van het volk werd bewapening. De stadhouder maakte gebruik van buitenlandse huurlingen, per definitie onbetrouwbaar want gehoorzaam aan de hoogste bieder.

Het volk moest niet van zulke lui afhankelijk zijn. Van oudsher had men het recht bezeten tot het oprichten van eigen bewapende exercitiegenootschappen. Daarmee waren de burgers bovendien onafhankelijk van de stadhouder, want juist zijn militaire functie gaf hem veel macht. Van der Capellens boodschap sloeg enorm aan, vergelijkbaar in onze tijd met het optreden van Pim Fortuyn. Onder zijn aanhangers schaarden zich ontevreden aristocraten en democraten: ze trokken samen op onder de banier van 'patriotten' want zij voelden zich de ware vaderlanders. Exercitiegenootschappen en vrijcorpsen schoten als paddenstoelen uit de grond. In de stad Utrecht wisten de patriotten met steun van deze vrijcorpsen het stadsbestuur flink onder druk te zetten en vanaf 1784 zelfs de macht te grijpen. Het liep echter minder goed met ze af: in 1787 werden de patriotten verjaagd door de Pruisische soldaten, die door de zwager van stadhouder Willem V waren gestuurd om de oude toestand te herstellen. Velen vluchtten naar Frankrijk. De Franse Revolutie brak daar twee jaar later uit, met als gevolg dat in het kielzog van de revolutionaire legers veel patriotten naar de Republiek terugkeerden, toen die door de Fransen in 1795 werd 'bevrijd'. De patriotten stelden alhier de Bataafse Republiek in, die echter nooit veel meer dan een vazalstaatje werd. Onder Napoleon kwam daaraan een einde, en na een kortdurende zelfstandigheid als Koninkrijk Holland onder Napoleons broer Lodewijk werd ons land ingelijfd bij Frankrijk, om in 1813 weer zelfstandig te worden en onder Willem I opnieuw een koninkrijk te worden.

Voor een aantal plaatsen in de provincie Utrecht is onderzoek gedaan naar de opkomst van de patriotten¹. R.E. de Bruin heeft in diverse publicaties laten zien hoe dat in de stad Utrecht in zijn werk ging. Hoe de patriotten handelden om invloed te krijgen op het lokale bestuur, is voor Amersfoort, Maarssen en Vianen beschreven in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1987, dat in zijn geheel gewijd was aan de patriotse revolutie. Zowel in de tijdschriften van de lokale historische verenigingen als in de reeks *Utrechtse biografieën* zijn vooraanstaande patriotten of juist oranjegezinden onderzocht². Voor veel plaatsen is de patriotse periode echter nog niet nader bekeken. IJsselstein is zo'n plaats. Juist voor de opkomst van de patriotten is het een interessante case-study. IJsselstein namelijk viel, anders dan de Hollandse steden of Utrecht, direct onder de stadhouders, die zich al sinds Willem de Zwijger met de titel van baron van IJsselstein tooiden. Diverse stadhouders hadden zich intensief met de bewoners van het stadje bemoeid. In 1731 was de baronie als weduwgoed aan Marie-Louise van Hessen-Kassel geschonken door

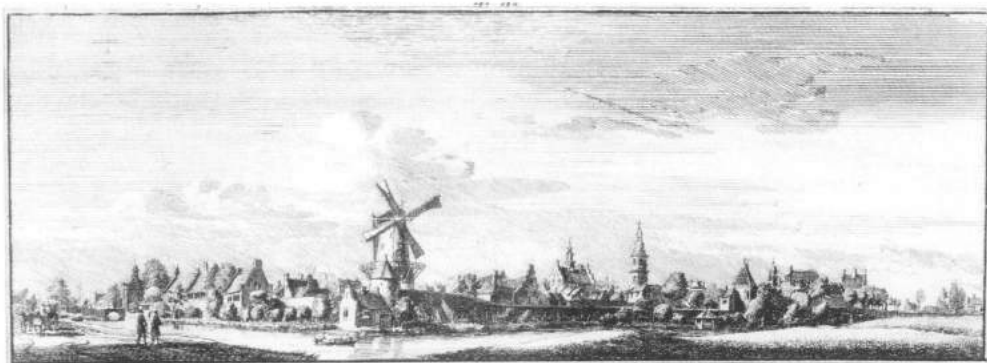
haar zoon stadhouder Willem IV. Zij was erg betrokken geweest bij het wel en wee van de IJsselsteiners. IJsselstein had nog een *status aparte*: het was een vrijplaats. Regelmatig verzochten bankroetiers en mensen met flinke schulden om zich onder bescherming van de stadhouder in IJsselstein te mogen vestigen. Binnen de baronie waren ze gevrijwaard van deurwaarders en konden ze pogen hun geruïneerde financiën weer op orde te krijgen.

Dat zou de verwachting wekken dat de IJsselsteiners weinig reden hadden om zich tegen hun heer te keren en de patriotse idealen te omhelzen. Toch deed een groep dat. In dit artikel wil ik onderzoeken welke mensen dat waren en welke redenen ze daarvoor hadden. Alvorens die vraag te behandelen, geef ik een korte schets van IJsselstein aan het begin van de 'patriotse woelingen'. Dat geeft een kader voor de plaatsing van latere gebeurtenissen.

IJsselstein rond 1780

Als domein van de stadhouder stond de baronie IJsselstein onder toezicht van de Nassause domeinraad, die in Den Haag zetelde. Deze domeinraad beheerde de goederen van de Nassaus. Marie Louise van Hessen-Kassel handelde de zaken liever zelf af, al verbleef ze meestal in Leeuwarden. Pas toen kleinzoon Willem V in 1765 na haar dood het bestuur overnam, kwam de domeinraad weer in beeld. Het dagelijks bestuur had Marie Louise aan een drost overgelaten. Toen Willem V baron werd was dat de Zeeuwse edelman Pieter de Beaufort. De Beaufort had net een conflict achter de rug. Hij verbleef namelijk lang niet altijd in IJsselstein en had voor de dagelijkse gang van zaken een substituut-drost aangesteld, Jan Graves, zoon van de schout van Benschop. Jan Graves had kans gezien om veel functies met de bijbehorende inkomsten te vergaren. De Beaufort accepteerde dit niet. Graves trok uiteindelijk aan het kortste eind, maar het conflict bleef nog jaren sluimeren³. Toen Pieter de Beaufort de post van drost aan zijn zoon Joachim Benjamin overdroeg, kreeg ook die de eerste jaren met veel tegenwerking van Graves te maken. Joachim verbleef aanvankelijk regelmatig in IJsselstein: bijna al zijn kinderen werden er gedoopt. Toen hij echter diverse functies in Zeeland en later aan het hof in Den Haag ging bekleden, gebruikte hij zijn ambtswoning, het kasteel van IJsselstein, steeds vaker uitsluitend als zomerverblijf. Het belangrijkste voor hem was, zo blijkt uit zijn correspondentie, de regelmatige stroom verse groenten en fruit uit de kasteeltuin, die door tuinman Lodewijk van der Haas bijna wekelijks naar Den Haag werd gezonden. Joachim de Beaufort werd ook verkozen tot lid van de Domeinraad. Daarmee was hij zijn eigen opdrachtgever geworden. De Domeinraad beheerde tenslotte de baronie, en voor de dagelijkse uitvoering was Joachim als drost verantwoordelijk.

Ook Joachim benoemde een vicedrost: na de val van Graves werd dat Pieter van der Meulen, schout van IJsselstein, die hem had gesteund tegen Graves. Om te voorkomen

De STAD IJSELSTEIN, van den heiligen Prinszijk de zoon

De stad IJsselstein vanuit het zuidwesten. Gravure door H. Spilman naar J. de Beyer, 1744. Van links naar rechts: de Benschopperport, de korenmolen van Gerrit Brouwer, de katholieke schuilkerk met trapgeveltje, het stadhuis met de toren, de Nicolaaskerk en rechts daarvan de schuttersdoelen, HUA, Top. Atlas, 569.

dat Van der Meulen in de toekomst een zelfde gevaar zou opleveren als Graves, werd de op één na machtigste positie in de baronie, die van rentmeester, niet aan Van der Meulen toevertrouwd. Die baan kreeg Cornelis Johannes van Affelen Codde, een advocaat uit Bergen op Zoom, die na een politieke nederlaag uit de vroedschap van Monnikendam was gezet. De rentmeester beheerde de bezittingen van de Nassaus in de baronie en droeg de verantwoordelijkheid voor de geestelijke goederen. Dat waren de goederen van de kerken en kloosters in IJsselstein, die na de Reformatie in handen waren gekomen van het baroniebestuur. Uit dat bezit werden bijvoorbeeld de predikanten, het onderhoud van de gereformeerde kerkgebouwen en de armfondsen bekostigd. Omdat beide functies voor het leven waren, zouden ze voorlopig niet in één hand terecht komen. Eenmaal per jaar stuurde de domeinraad een lid naar IJsselstein om de boeken te controleren. Regelmatig kwam het voor, dat Joachim zelf die functie uitoefende.

De rentmeester had wel zitting in het baroniebestuur en mocht aanwezig zijn bij de vergaderingen van de regenten van de stad IJsselstein, maar het was vooral de vice-drost die een belangrijke bestuurlijke functie vervulde: hij was voorzitter van het bestuur van de baronie, van de stad IJsselstein en van de twee andere heerlijkheden, Noord-Polsbroek en Benschop. Hij werd in IJsselstein bijgestaan door twee burgemeesters, terwijl ook de heerlijkheden Benschop en Noord-Polsbroek ieder twee burgemeesters telden. Van een vroedschap was geen sprake. De criminele rechtspraak viel onder een college van schout en schepenen. Omdat Van der Meulen nog steeds de functie van schout vervulde, was hij ook daar de machtigste man. Hij kon grote invloed uitoefenen bij het voordragen van kandidaten voor de vele functies, die door de stadhouder te vergeven waren: de predikant en gasthuis- en armmeesters, de schippers, de zakkendragers, de vroedvrouw, de vuilnismannen en de molenaar op de korenmolen. De meeste van die functionarissen werden voor een bepaalde tijd benoemd en betaalden voor die

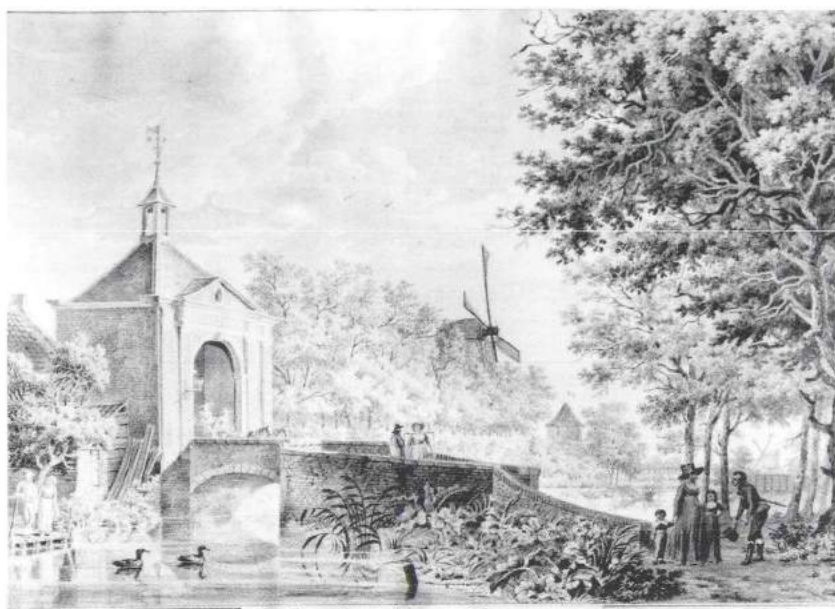
benoeming een bedrag, naast een jaarlijkse 'recognitie'. De functies van drost, vice-drost, schout en rentmeester waren voor het leven, maar ook zij betaalden een jaarlijkse recognitie.

Ruwweg kunnen we het stadbestuur in twee colleges verdelen: het 'dagelijks bestuur' van vicedrost, schout en burgemeesters, al dan niet aangevuld met de rentmeester, en het 'algemeen bestuur' of de grote raad, waarin naar inzicht van de vicedrost ook de schepenen, die meestal met zijn zessen waren, zitting konden nemen.

Een van de belangrijke verwijten die de patriotten de stadhouder maakten, was de geslotenheid van het bestuur. Zijn stromannen hielden de leuke baantjes voor zichzelf, ongeacht hun verdienste of geschiktheid. In IJsselstein zou men een dergelijk verwijt kunnen verwachten, gezien de grote invloed die drost en vicedrost hadden bij de benoemingen. In de praktijk blijkt het bestuur van IJsselstein echter geen gesloten groep, waarbinnen nieuwelingen niet konden doordringen. Zo waren zowel de vader als de oom van burgemeester Goris 't Hoen burgemeester geweest: zij waren afkomstig uit Utrecht, dus 'nieuwelingen'. Ook schepen, burgemeester en zwager van de vicedrost Jan Tra Kranen behoorde tot een nog niet zolang vanuit Overijssel naar IJsselstein verhuisde familie. Schepen Johan Franco Beyen, wiens vader uit Noord-Holland afkomstig was, was ingetrouwd in een IJsselsteinse burgemeestersfamilie. Nieuw waren ook bijvoorbeeld schepenen als stadsdoctor Jacobus Egbertus Lyklama a Nijeholt, de rector van de Latijnse school Willem Hendrik Oevering, de Utrechtse regent Pieter Jacob van der Muelen en Dirk van den Bosch. Er waren wel familiebanden tussen de regentenfamilies – schepen Jan Willeumier was een zwager van predikant P.A.C. Hugenholtz en ook de familie Van der Roest was aan diverse families verzwagerd – maar die families hadden absoluut geen monopolie op het bestuurspluche. Van een gesloten regenteno-ligarchie was in IJsselstein geen sprake.

Economisch ging het de baronie in de jaren '80 redelijk voor de wind. Het stadje lag nog geheel binnen haar vestingmuren en telde rond 300 huizen. De helft daarvan was klein en daar huisden de armen en bedeeden. Buiten de stadsmuren stonden nog eens 150 boerderijen en andere huizen. De stad werd bereikt via twee poorten: de IJsselpoort in het oosten, vanwaar wegen leidden naar Utrecht en Vreeswijk, en de Benschopperpoort in het westen, waar de hoofdweg door de baronie begon die via Benschop en Noord-Polsbroek naar het westen leidde. Schippers onderhielden geregelde diensten op Utrecht, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. De belastingen waren relatief laag en de stad trok dan ook vele renteniers in redelijke doen, die hier beter dan in andere steden van hun kapitaaltje konden leven. Voor de middenstand waren zij een belangrijke klantengroep, terwijl zij werk boden aan knechten en dienstmeisjes. Voor de kinderen van deze gezinnen, maar ook voor de lokale elite beschikte de stad over een Latijnse school en een Franse meisjesschool.

In de jaren 1760-1780 hield de veepest huis in de Republiek en in het overwegend agrarische achterland van de baronie had dat veel armoede tot gevolg. Het stadsbestuur

De Benschopper poort van IJsselstein. Tekening door A. Claterbos, 1799. Het was bij deze poort dat een doortrekkende troep vrijcorporisten, opgehitst door stadsdokter Lyklama, bijna slaags raakte met het oranjegezinde gepeupel van IJsselstein, HUA, Top. Atlas, 580.

belegde menig zorgelijke vergadering over hoe de nood te lenigen. De armkassen begonnen gevaarlijk leeg te geraken. Om hongersnood te voorkomen werden de broodprijzen verlaagd en kregen de bakkers een tegemoetkoming uit de stadskas. Regelmatig organiseerde het stadsbestuur collectes voor de armen, maar dit soort incidentele maatregelen boden geen structurele verbetering. Die was wel het geval met het plan uit 1779 van burgemeester, brouwer en fabriqueur Goris 't Hoen. Hij stelde voor om met zijn twee zakenpartners en mederegenten Pieter Jacob van der Muelen en Dirk van den Bosch een touwfabriek te beginnen om daarmee de werkloze boerenarbeiders een bestaan te bieden. Het stadsbestuur ondersteunde dit voorstel en stelde diverse subsidies beschikbaar. De touwfabriek bleek een doorslaand succes en vervolgens werd, eveneens met subsidie, een lijnbaan aangelegd. Die trok zoveel arbeiders, dat daarvoor tientallen nieuwe huizen nodig waren. Dat gaf weer werk aan de timmerlieden en metselaars. Nu werd het stadsbestuur zelf actief. Onder meer door het streng toepassen van een subsidieregeling voor nieuwe woningen poogde het de bouw van slechte huizen en het verdelen van bestaande huizen in kleine woninkjes tegen te gaan. Daarmee hoopte men het voor arme gezinnen moeilijk te maken om zich in IJsselstein te vestigen. De bestuurders verbeterden de wegen naar IJsselstein en bestraatten een flink deel van de straten binnen de stadsmuren. Een nieuw waaggebouw werd dusdanig vergroot, dat het onderdak bood aan een stadskinderschool annex werkhuis. Daar kregen de kinderen uit de laagste standen verplicht onderwijs en leerden ze, behalve lezen en

schrijven, ook een vak. Ze konden bovendien meteen aan de slag in de fabriek van 't Hoen en consorten. Sommigen beweerden, dat deze school er alleen maar was om de fabrikanten van goedkope arbeidskrachten te voorzien. Maar die schooldwang paste in het beeld dat het stadsbestuur had van de oorzaken van de economische crisis. Die weet het aan de 'losbandigheid en ongotsdienstigheid' van de 'geringe jeugd'. Niet alleen kregen ouders die hun kinderen thuishielden een strenge boete en hing de dreiging van verbanning boven hun hoofd, er werd ook een catechiseermeester aangesteld, die de kinderen van de grondslagen van de ware religie moest overtuigen. De ingezeten van het gasthuis en de mensen die van de bedeling leefden, waren eveneens verplicht die lessen bij te wonen.

Kleine schandalen

In de Republiek heerste het gevoel van economische malaise, nog versterkt door de verloren oorlog tegen Engeland. Het leek of het elan van de Hollanders was verdwenen. Dat gevoel was voor een deel gebaseerd op een relatieve achteruitgang; de Republiek deed het niet slechter, maar de omringende landen hadden hun achterstand ingelopen. En op sommige terreinen ging het inderdaad minder goed en dat voedde het gevoel van ontevredenheid. Dat was een belangrijke voedingsbodem voor de patriotten, maar zoals we hierboven zagen, ging dit niet op voor IJsselstein. Door eigen initiatief van enkele rijke burgers en met steun van het stadsbestuur was men er de crisis veroorzaakt door de veepest te boven gekomen. En die economische voorspoed werd streng bewaakt. Bedelaars werden geweerd en nieuwe inwoners aan strenge regels onderworpen. Men wilde geen armoede importeren. Vooral het katholieke volksdeel behoorde tot de armen. Vaak als tweederangsburgers beschouwd konden zij op een welwillende houding van de vicedrost en de burgemeesters rekenen. Dat bleek toen pastoor Johannes Govers in 1778 de bouwvalligheid van het bestaande kerkgebouw aan de orde stelde. Niet alleen was het gebouw in slechte staat, het bleek te klein voor de gelovigen. Dat leidde tot ergernis wanneer tijdens een mis de mensen noodgedwongen op de openbare weg de dienst moesten bijwonen. Govers kreeg dan ook toestemming om het oude kerkgebouw af te breken en op die plek een grotere kerk neer te zetten, mits die niet als een katholieke kerk herkenbaar was. Molenaar Gerrit Brouwer klaagde dat het nieuwe dak zo hoog zou worden, dat zijn molen op de stadwal van wind verstoken zou blijven. Nader onderzoek wees uit, dat hij de zaak schromelijk had overdreven. Ondanks verzet van rentmeester Van Affelen Codde ging de bouw van de kerk ongehinderd door⁴. Ernstiger kritiek kreeg het stadsbestuur te verduren van stadsdoctor en vroedmeester Lyklama. Na zijn benoeming als schepen wenste hij te beschikken over een overzicht van de vigerende wetten en gebruiken van de stad, zodat hij zijn functie naar eer en geweten kon uitoefenen. In de ogen van de patriotten hadden de stadhouder en zijn aanhangers veel oude wetten aan hun laars gelapt en veel macht zonder wettelijke

basis aan zich getrokken. Deze eis van Lyklama kan wijzen op patriotse sympathieën, die door zijn latere gedrag ook worden aangetoond. Toch protesteerde Lyklama nauwelijks toen hij te horen kreeg, dat een dergelijk overzicht niet voorhanden was. Bovendien was hij in zijn verzoek gesteund door de vicedrost, die bij de domeinraad onmiddellijk om een volledig overzicht vroeg. Vanuit Den Haag kwam echter geen reactie, ondanks aanmaningen van de vicedrost.

Die lethargie verdween toen het bestuur van de baronie in de patriotse *Utrechtsche Courant* van 1784 belachelijk werd gemaakt. Een naar eigen zeggen ongeletterde boer uit Polsbroek plaatste daarin het volgende bericht: 'Hier is deze 29 augustus van het gepasseerde jaar een Sijmen Kraaijesteijn die schepen van de plaats en voorgoed gestorven was, begraven, en ziet, toen men den 11 november daaropvolgende weer de lijst van aanstelling kreeg, stond de doode man er bij mijn heel weer op. Hij was op nieuws tot schepen aangesteld – wat zeg je van die klucht....Evenwel kan ik er nog iets bij vertellen, dat wat ernstiger is en 't geen hier vrij wat gepraat en ongenoegen, en dat met reden zo denk ik, gemaakt heeft. En dat is dat hier iemand tot gezworen schouwschepen is verkooren en aangesteld, die geen voet breet grond in huur of in eigendom hier bezit. Het eerste mag voor een blijk deurgaen van onoplettendheid in den man, die bij onzen goeijen baron de luiden voor de regeering van onze plaats recommandeerd of niet recommandeerd, en die, zoo wel als zijn hooge Principaal, wat al te veel aan zijn hoofd kan hebben, om op alle kleinigheden te letten maar het laatste kan er warampje niet deur'³. Zijn verwijzing naar oude grondrechten als legitimatie voor zijn verontwaardiging plaatst de schrijver stevig in het patriotse kamp. Pieter van der Meulen kreeg onmiddellijk van de domeinraad opdracht, deze zaak uit te zoeken. Al concludeerde hij dat het om een grap ging, hard gelachen heeft men binnen de magistraat van IJsselstein niet.

Dat kwam mede doordat men net een groot schandaal rond een van de eigen schepenen, Ahasuerus Bresser, achter de rug had, een schandaal dat de gemoederen maandenlang had beziggehouden en de goede naam van het college had aangetast. Bresser was vanaf begin jaren '60 rector (later lector) van de Latijnse school en maakte regelmatig deel uit van de schepenenbank en diverse andere bestuurscolleges. Zijn status werd nog verhoogd toen het Atheneum van Deventer hem als professor uitnodigde. Met moeite wist IJsselstein deze gewaardeerde leraar vast te houden. Maar in 1781 doken er op straat briefjes op, waarin hij werd beschuldigd van ontucht met zijn dienstmeisje Jannetje van Munster. Nog voor zijn vrouw of de magistraat daarvan op de hoogte waren, hadden vrienden de briefjes al verzameld en vernietigd. De anonieme aanklager was niet voor één gat te vangen: de briefjes doken vervolgens op in het zakje van de armencollecte dat in de kerk rondging en kwamen via de kerkenraad bij schout en vicedrost Van der Meulen terecht. Die was alleszins bereid om Bresser de hand boven het hoofd te houden, zeker toen deze in felle bewoordingen alle beschuldigingen van zich wierp. Voor het overige bleef Bresser echter merkwaardig passief. Dat gaf aan-

leiding tot geroddel: hij zou al eens eerder een buitenechtelijke escapade hebben gehad. Toen Bresser een paar dagen naar zijn vroegere woonplaats Den Briel was verscheen in IJsselstein een onbekende vrouw uit Rotterdam, die beweerde dat zij in Rotterdam aan Jannetje van Munster en een onbekend heer een aantal malen een kamer ter beschikking had gesteld. Die heer, die naar haar beschrijving een opvallende gelijkenis vertoonde met Bresser, had beloofd Jannetje te trouwen, maar was echter daarna met de noorderzon vertrokken. Nadat Bresser was teruggekeerd – de vrouw was ondertussen naar Rotterdam afgereisd –, gaf hij met 'sterke eeden en seer ijsselijke en verregaande vervloekingen'⁶ aan onschuldig te zijn. De magistraat had inmiddels echter het vertrouwen in Bresser, die van zijn mederegenten meer steun had verwacht, opgezegd en hem uit zijn functies ontheven.

Terwijl in veel plaatsen in de Republiek de patriotten zich roerden, genootschappen en gewapende burgerwachten oprichtten, leek het in IJsselstein rustig. Het stadje was welvarend, van ernstige conflicten tussen bevolkingsgroepen of binnen de magistraat leek geen sprake, anti-stadhouderlijke uitlatingen werden nauwelijks gehoord. Hoe vals die schijn was, bleek in januari 1785. Aanleiding was opnieuw de internationale toestand.. De Oostenrijkse keizer vond eind oktober 1784 de tijd rijp om te proberen de Schelde, die al jaren door de Republiek werd geblokkeerd, open te breken. Hij stuurde troepen naar zijn Belgische territorium. In sommige gewesten sloeg de angst toe: die troepen konden wel eens doorstoten naar het noorden. Op de stadhouder durfde men niet te bouwen: de burgers moesten voor zichzelf opkomen.

Angst voor plunderingen

Op 13 januari 1785 lieten vier burgers zich aandienen tijdens een vergadering van schout en schepenen op het stadhuis. Het groepje bestond uit Gerrit Heijsters, leerlooier, Godart Verhoeven, tabaksverkoper, en Gerrit van Lexmond, hoepmaker en houtverkoper. Aanvoerder was Jan Pas, pruikenmaker, oud-schepen en neef van burgemeester 't Hoen. Ze verzochten namens de burgerij en ingezetenen van IJsselstein 'dat de schuttede dezer stad, die ten eenenmaale vervallen was, weeder mogt werden opgericht, ten einde deselve te beveiligen teegens den roof en verwoesting van stroopende partijen'. De gewapende schutters hadden vroeger de stad tegen dreigingen van buitenaf beschermd, maar waren in 1746 opgeheven. De oprukkende Oostenrijkers hadden veel burgers schrik aangejaagd en men wilde zich kunnen verdedigen. Op zichzelf was dit een begrijpelijk en legitiem standpunt: de baronie kon niet zonder meer rekenen op de bescherming door het Staatse leger en schutterijen dienden al sinds de Middeleeuwen tot bescherming van have en goed van de stadsbewoners. Maar in deze tijden waren schutterijen verdacht: via zulke gewapende groepen hadden de patriotse Utrechters hun stadsregering onder druk gezet. De voorzitter van de schepenbank, vicedrost Pieter van der Meulen, besloot tijd te winnen met een formalistische opstelling. Hij vroeg Jan

Pas het verzoek schriftelijk in te dienen bij de drost. Dat was de instantie die besloot over militaire zaken: de schepenbank had daartoe geen autoriteit. Schepen Lyklama was het hiermee oneens en 'liet zig in diverse zeer beleedigende expressien uit en wilde den vicedrossaard noodzaken dit request ter tafel en in deliberatie te brengen'⁸. Zijn reactie bewees, dat het niet alleen maar een spontane opwelling uit de boezem van de burgerij was, maar dat het op hoger niveau was voorgekookt. Het was ook niet voor niets dat zij deze vraag voorlegden aan schout en schepenen. Onder de schepenen bevonden zich Dirk van den Bosch en Pieter Jacob van der Muelen, die, net als Lyklama, lid waren geworden van de Utrechtse vrijcorpsen en tot de fanatieke leden gerekend mochten worden. Omdat ook schepen en wijnkoper Johannes Hugenholtz een patriotse sympathisant was en de oranjegezinde Jan Tra Kranen regelmatig wegens ziekte verstek moest laten gaan, hadden de patriotten een meerderheid in de schepenbank. Werd hier gestemd over de heroprichting van de schutterij, dan lag de uitslag bij voorbaat vast.

De oranjegezinde schepen Johan Franco Beijen zag dit verzoek als een bewuste machts-greep van een groep ontevreden burgers, die een kabaal hadden opgericht, een geheim overleg. 'En zig een ieder voor deselve [een inval van de Oostenrijkers] beangst maakte, zommige deeser cabaal heijmelijke bijeenkomsten hielden en een request lieten teekenen, dog zo bedekt en heimelijk, ten einde [te voorkomen dat] voor al die vice drossaard daar van iets mogt verneemen en ontdekken'⁹. Het feit dat het allemaal zo in het geniep ging is een sterke aanwijzing dat de oprichting van de schutterij meer doelen diende dan slechts de stadsverdediging: dat had niet stiekem hoeven te gebeuren. Het verzoek van Jan Pas was dus de eerste gelegenheid waarbij een groepje patriotse sympathisanten in IJsselstein openlijk naar buiten trad. Ze trachtten gebruik te maken van de angst onder de burgerij voor stropende soldaten om de schutterij nieuw leven in te blazen. Een beproefde patriotse tactiek, om via een burgerbewapening een zelfstandig machtsblok tegen het stadsbestuur te vormen. Hun opzet leek echter te mislukken, nu het besluit over die wederoprichting hun uit handen dreigde te glippen. Dat frustreerde Lyklama: nauwelijks was Van der Meulen uitgesproken, of hij 'in desselvs passie en drift voortgaande, de vice drossaard, wilde hij geene indiscrete en onbetamelijke uitdrukkingen meer afwagten, genoodzaakt was de vergaderinge te verlaaten en van het stadhuis af te gaan; doch dat door tusschenkomst van zommige leeden der regeeringe [– –] dit request door Jan Pas, schrijver van het zelve te rug wierd genoomen'¹⁰.

De overgebleven schepenen kwamen tot een compromis: Jan Pas zou een schriftelijk verzoek indienen, dat vervolgens werd doorgestuurd naar drost Joachim de Beaufort in Den Haag. Dit nieuwe verzoek was door tientallen mensen ondertekend, waaruit vooral kan worden geconcludeerd dat de angst voor invallen van soldaten bij veel gewone mensen leefde en dat lang niet alle ondertekenaars sympathisanten van de patriotten waren. Het waren vooral winkeliers en ambachtslieden, die veel te verliezen hadden bij een eventuele strooptocht. Het was die angst die door een kleine groep patriotten werd

gebruikt om de oprichting van de schutterij af te dwingen. Juist de keuze voor een schutterij geeft al aan, dat de patriotten te weinig in getal waren om een eigen vrijcorps op te richten. Dan zouden ze tenslotte veel zelfstandiger van het stadsbestuur hebben kunnen optreden. Misschien hoopten ze de schutterij te gebruiken als recruteringsinstrument voor hun eigen idealen. De patriotten zouden daarin als een harde kern, een revolutionaire voorhoede, kunnen fungeren en via de schutterij hun aanhang vergroten. In de voorafgaande maanden was het de Utrechtse patriotten gelukt belangrijke concessies los te krijgen van het stadsbestuur, waarbij het Utrechtse vrijcorps een invloedrijke rol had gespeeld.. Misschien had dit succes de IJsselsteinse patriotten geïnspireerd en achtten zij de samenloop van omstandigheden nu gunstig. Dat het Utrechtse vrijcorps een lichtend voorbeeld was voor de IJsselsteinse schutterij (die in februari de zegen kreeg van De Beaufort) bleek toen Lyklama en Van den Bosch, samen met burgemeester 't Hoen, een reglement moesten opstellen. Het door hen geschreven nieuwe reglement bleek goeddeels gebaseerd op dat van het Utrechtse vrijcorps. Het werd, met enkele minimale wijzigingen, eind februari door de stadhouder goedgekeurd.

Een nieuwe schutterij

In het nieuwe reglement werd onder meer vastgelegd, dat alle IJsselsteinse mannen tussen 18 en 60 jaar verplicht dienst moesten doen in de schutterij. Die schutterij, onder leiding van een kolonel, zou bestaan uit twee compagnieën, elk onder een kapitein. De schutterij was altijd een democratisch lichaam geweest, in die zin dat de manschappen hun eigen officieren konden kiezen. Ook hier bleek de ware bedoeling van de patriotten: zij maakten het lidmaatschap van de stadsregering voorwaarde voor een officiersbenoeming. Blijkbaar hadden Lyklama en consorten te weinig vertrouwen in de goede afloop van vrije verkiezingen. Ze waren ook niet bevreesd dat oranjegezinde regenten als Van der Meulen, Beijen en Tra Kranen een officiersfunctie ambieerden. Lyklama en Van den Bosch werden kapitein, Goris 't Hoen kreeg de hoogste waardigheid en werd kolonel. Zij kozen de rest van de officieren en de onderofficieren, onder wie we Pieter Jacob van de Muelen, Jan Pas, Gerrit Heijsters, Godart Verhoeven en Johannes Hugenholtz tegenkomen. Naast officieren beschikte iedere compagnie over een vaandrig, vier sergeanten, vier korporaals en een tamboer. Hoe sterk de IJsselsteinse patriotten op het Utrechtse voorbeeld leunden, bleek uit de keuze van uniform: 'een blauwe rok met witte gladde knopen, eene witte voederinge, camisool, broek en koussen vrij wel overeenkomstig met die van het vrijcorps der stad Utrecht'¹¹, zoals de tegenstanders van de patriotten opmerkten. De officieren stelden een burgerkrijgsraad samen, die als schutterijbestuur fungeerde. Elke compagnie, bestaande uit acht rotten, kreeg de beschikking over een scriba. Een van hen was Hermannus van der Roest, afkomstig uit een IJsselsteinse regentenfamilie. Zijn precieze banden met de patriotten zijn onduidelijk:

UTRECHTSCH GORDON GENOOTSCHAP.

Schutter van het Utrechtse exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate in het uniform, dat door de IJsselsteinse schutters groten-deels werd overgenomen. Anonieme gravure, z.j. HUA, Atlas Coenen van 's-Graven-sloot, 9-93-3.

hij bleef ook voor de stadhoudertelijke partij een acceptabele figuur, maar bekleedde na 1795 opnieuw functies in het toen zeer patriotse stadsbestuur.

Vrijgesteld van dienst waren de twee predikanten, J. Rosterk, een fervent oranjeklant, en P.A.C. Hugenholtz, die zelfs van de kansel zijn patriotse voorkeur niet onder stoelen of banken stak, evenals de overige leden van de regering, de stadssecretaris Edo Friesland, en de 'roomsche' pastoor Johannes Govers. Onwilligen konden zich vrijkopen, al waren de bedragen daarvoor hoog. Behalve de oranjegetrouwe regenten was er nog een groep die schitterde door afwezigheid in de schutterij: de boerenbevolking. Hun namen ontbraken al bij de mensen, die het verzoek tot wederoprichting hadden gedaan.

Nu waren zij geen burgers van de stad IJsselstein, maar in geval van dreiging waren zij evenzeer afhankelijk van de beschutting van de stadsmuren. Dit laat eens te meer zien, dat op het platteland de aanhang van Oranje groot was. Ook in het agrarische Benschop sloeg de patriottenbeweging niet aan. Alleen de schout, Cornelis Graves (broer van de afgezette Jan Graves), was een overtuigd aanhanger, maar dat kan heel goed veroorzaakt zijn door de langlopende vete met De Beaufort en Van der Meulen. Een andere groep die zich ver hield van de patriotten waren diegenen die een ambt of functie in dienst van het stadsbestuur bekleedden, zoals de zakkendragers, de bodes en de dienaren van justitie. Grote uitzondering hierop was Gerrit van Lokhorst, de gerechtsbode, die daarnaast een boek- en papierhandel uitbaatte.

Hadden de patriotten onder de schepenen de meeste aanhang, als de 'grote raad' van het stadsbestuur bijeenkwam, dan hielden de partijen elkaar ongeveer in evenwicht.

Dit dwong tot slim opereren, waarvan de patriotten zich bewust waren. Zij wachtten bij belangrijke beslissingen altijd bijeenkomsten af, waarbij ze wisten dat zij, door afwezigheid van enkele leden van de stadhouderspartij, de meerderheid hadden. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen Godard Verhoeven voor zijn officiersbenoeming moest bedanken. De vicedrost was niet in de stad en Jan Tra Kranen ziek en zo kon zonder problemen Albertus van Veldhuizen in de rang van luitenant benoemd worden. Die tactiek werd opnieuw toegepast om te verzekeren dat de schutterij in het stadhuis kon vergaderen, zolang de schuttersdoelen nog in renovatie waren. Dat zorgde voor flinke irritatie, want het kwam regelmatig voor dat het stadsbestuur niet bijeen kon komen, omdat de schutters het stadhuis in gebruik hadden.

Het ging dus goed met de patriotse zaak. Nu was het tijd om van de verzameling onge disciplineerde burgers een hechte schutterij te maken, en de eigen idealen verder te verspreiden. Allereerst was daarvoor geld nodig: de oude schuttersdoelen, precies tegenover het kasteel aan de andere kant van de stad gelegen, waren al decennialang niet meer als zodanig in gebruik en moest hoognodig gerenoveerd worden. Er waren uniformen en wapenrustingen nodig en de wapenoefening moest ter hand worden genomen.

Bij de opheffing van de oude schutterij in 1746 was het batig slot van de schuttersrekening in de stadskas terechtgekomen. Naast die 100 gulden beheerde de weduwe van de laatste kapitein van de schutterij, Willem van der Roest, kostbare zilveren sieraden. Daarop liet de burgerkrijgsraad nu haar oog vallen. Ze hadden hun uiterste best gedaan om de schutterij weer op orde te brengen en waren daarbij geholpen door 'verscheide aenzienlijke leeden', die 'twee fraeije en kostbaere vaendels en vier kopere trommen' schonken¹². Daar was het niet bij gebleven: er waren 180 wapenrustingen voor 14 gulden en 12 stuivers besteld, de verbouwing van de schuttersdoelen, het inhuren van een exercitiemeester en nog wat zaken kostten samen ruim 3500 gulden. Dat moest ergens van betaald worden: zij meenden recht te hebben op de traditionele inkomsten en uitstaande saldi van de schutterij. Anders dan 'de oude schutterije [– –] daar bij niet anders wierd gedaen als den tijd en de revenuen van de schutterije met drinkgelaegen te verspillen, waer bij ook zomtijds verscheidehande excessen voorvielen'¹³, waren zij nu serieus bezig om de stad tegen dreiging van buitenaf te beschermen. Om 'tot handhavinge van de justitie en tot meerdere rust, en veiligheid van de borgers en inwoonders deezer stad'¹⁴ te komen, wensten ze snel de beschikking te krijgen over dat geld. Ze dreigden nog meer te eisen als het stadsbestuur dwars lag: die 1100 gulden had al die jaren flink wat rente opgebracht, in principe konden ze daarop ook nog rechten doen gelden. De oude schutterij had recht op een deel van de imposten op zeep, wijn, de pacht van drie singels en de visrechten in de stadsgrachten. Dat bracht, zo berekende de burgerkrijgsraad, zo'n 300 gulden per jaar op. De magistraat reageerde geprikkeld; niet ieder jaar brachten die belastingen en verpachtingen evenveel op. En tegenover deze rechten stonden verplichtingen: uit dat geld werd de schuttersbode betaald, wer-

den de stadsgrachten schoongemaakt, de doelen gerepareerd en werd het onderhoud van een deel van het waaggebouw betaald. Zoveel was er dus in de tussenliggende jaren niet overgebleven. Vicedrost en burgemeesters stelden daarom voor, dat de burgerkrijgsraad wel de beschikking kreeg over de 1100 gulden in de stadskas en de oude inkomsten en dat ze tegen een zeer lage rente de rest van het benodigde bedrag kon lenen.

Hoogtepunt voor de schutterij was de overhandiging van de nieuwe vaandels in juni 1785. Een ooggetuige schreef: 'Den 24 der afgelopen maand hadden onze beide compagnien het genoegen, door eenige vaderland- en burgerlievende dames alhier, met fraaye en kostbare vaandels en trommen beschenken te worden' ¹⁵. De plechtigheid vond plaats op een veld buiten de stad. De beide compagnieën marcheerden in het gelid de stad uit en werden daar in rangorde opgesteld. Vervolgens trokken twee detachementen cadetten de poort door en brachten elk een vaandel naar de eigen compagnie. Ook de nieuw geschonken trommels werden voor de compagnieën opgesteld. 'Hier na werd een der dames door den wel ed manhaften heer collonel G. 't Hoen, voor het front der eene compagnie geleid, zijnde de zuster van dien heer, de weledelgeboren jonkvrouwe M. 't Hoen, werwaard verdere dames van dat gezelschap zig ook begaven. Het vaandel, ontrold zijnde, wierd hetzelve door gem dame, uit hun aller naam, met eene korte dog zeer gepaste aanspraak overgegeeven aan den weledel manhaften heer capitein J. Lijklama a Nijeholt'. Hij kreeg ook van jonkvrouwe M. Lemmens twee trommels aangeboden. In zijn dankwoord straalden 'zijne vaderland en burgerlievende gevoelens ten duydelykste door'. Ter afsluiting volgden nog enige manoeuvres en trokken de schutters langs de tent, waar de vele gasten uit de hoogste kringen van Amsterdam en Utrecht zich laafden. Dit spektakel nam een groot deel van de dag in beslag. Al deze oefeningen waren het gevolg van de inspanningen van de Utrechtse exercitiemeester, de rabiante Oranjehater Gerrit van Reijzen, een 'geswoore vijand van het doorluchtig huis van zijne hoogheid, die niet konde nalaten zelfs hier zijnde, zijne swarte gal te laten blijken, en zich in de alderonbetamelijkste expressien tegens hoogstdeselve uit te laten' ¹⁶.

Een Pyrrhusoverwinning?

Om binnen enkele maanden zulke exercities met publiek te durven uitvoeren, getuigde of van grote moed of toegewijde oefening. Maar exerceren, wacht- en patrouillelopen kostte veel tijd. Al na een paar weken begon het nieuwe te slijten. De eerste die probeerde onder zijn schuttersplicht uit te komen, was de gasthuisbestuurder Jan van Griethuizen. Het gasthuis was gevestigd in een deel van het oude klooster in de stad: daar werden zieken en bejaarden opgevangen. Van Griethuizen was in 1777 eerste gasthuismeester geworden. Tweede gasthuismeester was Lyklama. Van Griethuizen had al die jaren de rekeningen gecontroleerd en daarbij ook de taken van Lyklama overgeno-

men. Hij verwachtte daarom enige consideratie van zijn collega. Toen hij echter na een kort verblijf buiten IJsselstein terugkeerde, bleek hij door Lyklama in diens hoedanigheid als schutterskapitein te zijn aangemeld bij de schutterij. Van Griethuizen meende als lid van de regering recht te hebben op vrijstelling en meldde dat aan Lycklama. Desondanks ontving Van Griethuizen een dagvaarding om op het stadhuis te schutterseed te komen afleggen. Hier moest toch een vergissing in het spel zijn? Vicedrost en burgemeesters konden het niet eens worden: 't Hoen vond uiteraard dat Van Griethuizen gewoon dienst behoorde te doen, een gasthuismeester was in zijn ogen geen lid van de stadsregering. Van der Meulen besloot om raad te vragen aan de domeinraad: die stelde de gasthuismeesters tenslotte aan en kon dus het beste bepalen, wie wel en niet tot de regering behoorde.

De schoolmeester van de stadskinderschool, Daniel van Wijngaarden, stond een maand later met eenzelfde verzoek bij de magistraat. Zijn motief was veel praktischer: als hij geacht werd bij de schutterij alle exercities en patrouilles mee te maken, kwam hij aan het lesgeven niet meer toe. Dan kon de school beter gesloten worden. Dit verzoek werd doorgestuurd naar de burgerkrijgsraad. Daar lag inmiddels ook de vraag van Van Griethuizen. De burgerkrijgsraad voelde zich in haar autoriteit aangetast, omdat beide heren naar het stadsbestuur en niet direct naar de krijgsraad waren gestapt. Bovendien was ze bang voor precedentwerking: als een paar mensen een vrijstelling verkregen, dan was het hek van de dam. Die angst speelde een grote rol bij de zaak van Klaas van Mourik, koetsier en knecht van schepen Beijen, die 'zijn eigen meester niet zijnde' zich niet gerechtigd voelde de schutterseed af te leggen. De krijgsraad gaf hem een boete, die hij onmogelijk kon betalen. Van Mourik vond echter een maas in het schuttersreglement: de stadsregering kon op eigen autoriteit mensen ontheffing geven. De krijgsraad vreesde de 'consequentien die daar uit, ten aanzien van meer andere personen zoude ontstaan' ¹⁷. Om de argumentatie kracht bij te zetten, keerde men de goedkeuring van de stadhouder netjes om: de krijgsraad wilde zich gaarne houden aan het reglement door de 'soverein hen opgelegd' en daarin paste het niet zomaar willekeurige mensen te ontslaan van de schuttersdienst. Het stadsbestuur vroeg de krijgsraad enige toegeeflijkheid te betonen. Een compromis was het gevolg: Van Mourik moest zich wel als schutter melden en de eed afleggen, maar werd vervolgens meteen ontheven van de verplichtingen om deel te nemen aan diensten, patrouilles en wachtlopen.

Bij deze individuele gevallen lukte het nog om tot een oplossing te komen, maar dat ging niet toen een grote groep burgers in mei 1785 de krijgsraad passeerde en zich direct wendde tot de domeinraad. De veertien, 'in vuurige liefde ontbrand' voor de stadhouder, beschuldigden de krijgsraad 'dat sommige de diensten van het oranjehuis en de Doorl. voorvaderen van Zijne Hoogh in vergetenheid stellende, hoogst desselvs eer en braefheid in veragting hebben zoeken te brengen'. Als bewijs daarvan voerden ze aan, dat sommige leden van de krijgsraad lid waren van het Utrechtse vrijcorps en dat het reglement was gedrukt bij de uitgever van het patriotse tijdschrift *De Post van*

den Nederrijn. De veertien indianen vreesden dat de schutters bevel zouden krijgen zich tegen de prins te keren, onder invloed van 'een factie en leggende onder eene ongelukkige dwaling, in Nederland heerschende, welke alles goed noemd wat tegen zijn Doorl Hoogh desselvs huis en belang gedaen word'. Het lijkt erop dat de tactiek van de patriotten om de schutterij als propagandamachine te gebruiken al snel door de burgerij was voorzien. Behalve weinig vleierende opmerkingen over de burgerkrijgsraad bevatte hun rekwest een fundamentele vraag: de formulering van de burgereed en de schutterseed was niet gelijk en kon tot conflicten leiden. Zij hadden als burger een eed aan de stadhouder gezworen. In de schutterseed werd echter alleen gesproken van trouw aan de stad, niet aan de stadhouder. Voordat ze ingezworen werden, wilden ze eerst een uitspraak van Willem V zelf. De domeinraad wilde niet over één nacht ijs gaan en vroeg het stadsbestuur om inlichtingen. Zij kreeg niet één, maar twee reacties, die elkaar bovendien tegenspraken: de scheiding der geesten in de IJsselsteinse magistraat trad naar buiten. Het patriotse meerderheidsstandpunt stelde, dat de regenten van IJsselstein 'nimmer eenig request of adres met meer verwondering en indignatie gelezen' hadden. Behalve 'inhoudende de grootste absurditeiten, verkeerde en kwaadaartige insinuaties' was het pure laster, omdat zowel magistraat als domeinraad ervan beschuldigd werden in kwade trouw te handelen. 'De requestanten opgeroepen zijnde tot het doen van de schutters eed, zich niet ontzien hebben openlijk ten aenhoren van den vollen krijgsraad te declameren nimmer eenige ordonnantie door praesident en raden geteekent zullen erkennen en respecteren, maar wel en wel geene anderen dan die welke door zijn Doorl. Hoogh. eigenhandig getekent zijn.' Volgens de patriotten hadden meer dan 140 burgers de eed al afgelegd toen deze veertien dissidenten, allen afkomstig uit de laagste klasse, massaal weigerden.

Burgemeester 't Hoen en enkele schepenen wezen de beschuldigingen verontwaardigd van de hand. Ze deden dat echter buiten Van der Meulen, Beijen en Willeumier om. Dat was niet zonder reden, want in het rekwest had nog meer kritiek gestaan, waar deze laatste drie heren niets van wisten: 'noch meer verwonderde het ons, dat in hetzelfde bericht verregaande beschuldigingen gevonden wierden tegens een en ander der ondertekenaaren dier requeste de heeren borgemeester 't Hoen, en scheepenen Lijkklama a Nijeholt, Van den Bosch en Van der Roest, alle officieren en leeden van den burgerkrijgsraad, wegens zaken bij het in eed neemen de schutterij voorgevallen, beschuldigingen nooit aan ons voorgekomen'. Al was de meerderheid van de raad het eens met de gestuurde reactie, Van der Meulen, Beijen en Willeumier vonden het teveel lijken op een 'verantwoording van de burgerkrijgsraad en het aldaar voorgevallene'. Het was duidelijk dat ze daar geen deel aan wilden hebben.

Ze grepen de gelegenheid aan om hun ergernis te uiten dat de meerderheid der officieren en onderofficieren vreemdelingen waren, die pas kort in de stad woonden en vaak geen burger waren en dat in de schutterseed slechts trouw werd gezworen aan de magistraat en niet aan de stadhouder als hun heer¹⁸. Daarmee trokken zij partij voor de

veertien ongeruste burgers. Hun oplossing was om alleen burgers als officier of onder-officier van de schutterij aan te stellen, dus mensen die de burgereed aan de stadhouder wel hadden afgelegd. Daarmee werd het gevaar van een niet-loyale schutterij voorkomen. Zij waren bereid, de leges voor het afleggen van de eed tijdelijk kwijt te schelden.

De eedsaflegging was niet het enige probleem waarmee de schutters te kampen hadden. De uitkoopsommen werden door velen niet betaald. De schutterij trof de mensen in hun portemonnee en dat veroorzaakte dat ze 'veele teegenstribbelingen niet alleen, maar zelfs verregaende beleedigingen ondervonden heeft'. Velen weigerden de opgelegde boetes te betalen of zelfs de vonnissen van de krijgsraad aan te nemen¹⁹. Dreiging met de deurwaarder, maakte weinig indruk. De krijgsraad moest met hangende pootjes naar het stadsbestuur, dat niet veel meer kon doen dat de ongehoorzame burgers nogmaals het reglement voor te lezen en ze op het hart te drukken, dat dit reglement door de domeinraad was goedgekeurd. Pas toen een paar weken later een door Willem V persoonlijk ondertekend stuk arriveerde, waarin het reglement expliciet werd goedgekeurd, staakten de ontevredenen hun verzet.

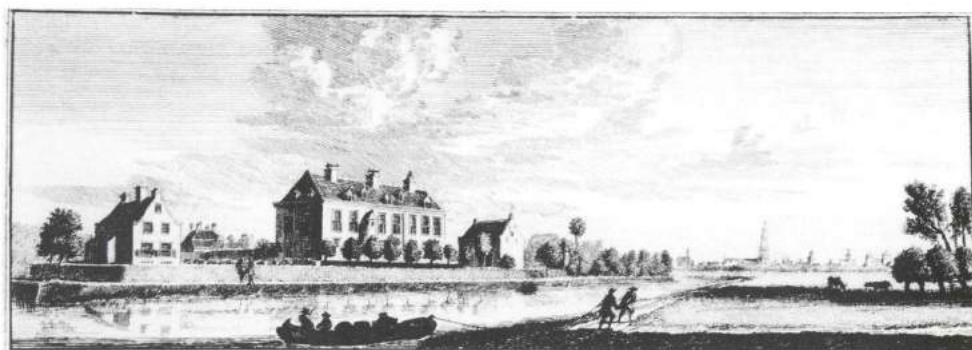
Conflicten in eigen huis

De schutterij had niet alleen te maken met tegenwerking van buiten. Ook in de eigen gelederen groeide de onvrede. Begin 1786 verzochten de schutterssergeanten Gerrit Brouwer, Frans Kok, Gerrit Lexmond, Cornelis Lonkhuisen en Willem de Heete, allen ambachtslieden of winkeliers, of het wachtlopen niet wat minder kon. Het vormde een behoorlijke belasting voor mensen die daarnaast hun beroep moesten uitoefenen. Daarbij speelde een sluimerend conflict tussen enerzijds de officieren Lyklama en Van der Muelen en anderzijds de onderofficieren mee. Het reglement was niet duidelijk over het wachtlopen en als gunst hadden de sergeanten aangeboden, die taak op zich te nemen. Maar wat begon als een vrijwillig aanbod, werd steeds meer als een plicht aangemerkt. De heren zagen bovendien ook niet meer het nut van al dat wachtlopen in, omdat de internationale toestand inmiddels tot rust was gekomen en er geen dreiging meer bestond van rondtrekkende soldatenbenden. Dat is opnieuw een aanwijzing dat veel schutters lid waren geworden ter verdediging van huis en haard en niet vanuit patriotse sympathieën. De 'revolutionaire voorhoede' had onvoldoende succes gehad. Ook binnen de schutterij had ze niet de overhand. Kolonel 't Hoen moest schipperen. Hij wilde de onderofficieren niet voor het hoofd stoten, maar kon zich ook geen gezichtsverlies veroorloven. Hij verwees de heren door naar het stadsbestuur, dat de hoogste beroepsinstantie was bij conflicten. Toen de regenten de krijgsraad om opheldering vroegen, reageerde die als de vermoorde onschuld. De officiële orders repten helemaal niet over wachtlopen. De sergeanten hadden een 'redekaveling' tussen Lyklama en Van der Muelen niet goed begrepen. Dat het wachtlopen overbodig was was

echter een verkeerde inschatting van de sergeanten. De schildwachten waren noodzakelijk om te voorkomen dat de stad overrompeld zou worden. Dat gevaar was absoluut niet denkbeeldig. Onlangs waren drie gedeserteerde huzaren maar net op tijd gearresteerd, terwijl ze bezig waren illegaal de stad binnen te dringen. Daarnaast wilden de IJsselsteiners de schildwachten nogal eens onbeschoft behandelen en moesten er dus voldoende schutters in de buurt zijn om in te grijpen. En niet alle schutters waren even betrouwbaar. Een paar dagen eerder was een officier van de wacht na zijn dienst onverwacht van huis naar de stadspoort teruggekeerd, omdat hij iets was vergeten. Hij trof de poort wagenwijd open aan. Er was geen schildwacht te bekennen. Hij kon zo de kamer van de kriegsraad binnenlopen, waar niet alleen alle papieren maar ook geweren en scherpe patronen lagen opgeslagen. Als slecht volk toen de stad was binnengedrongen...! Uit vrees voor 'onaangename gevolgen' beperkte de magistraat zich tot een oproep aan de strijdende partijen om tot een werkbaar compromis te komen, waarbij zowel de veiligheid van de stad werd gegarandeerd als rekening werd gehouden met de dagelijkse arbeid bij het opstellen van de wachtschema's.

De stemming was namelijk verhard door gebeurtenissen in Gelderland. In september 1785 werden twee patriotse stadjes in Gelderland, Elburg en Hattem, door troepen van de stadhouder bestormd. De patriotten werden met veel geweld verjaagd, de bevolking uitgeplunderd. Een storm van verontwaardiging was het gevolg, met name onder de patriotten in de Republiek. In IJsselstein besloten de patriotten tot het organiseren van een collecte om de arme burgers van de twee stadjes financieel te steunen. De onderofficieren van de schutterij liepen tot diep in de nacht de huizen af om geld op te halen. Daarbij werden 'veele lieden uit hun bed opgeklopt'²⁰. De gerechtsbode Gerrit van Lockhorst, zijn zoon en Cornelis Lonkhuijzen speelden daarbij een 'wonderlijke rol', waarschijnlijk een eufemisme voor het afpersen van geld. Het lijkt er op of de collecte niet geheel vrijwillig is gegaan, maar schout Van der Meulen kon er niet de vinger achterkrijgen: 'het liegen en bedriegen neemdt hier zo de overhand dat men wijnig gelooven kan en ik dan daarvan zonder bewijs niets dierve zeggen'. De organisator van de collecte was Willem van den Bosch, die zich eveneens flink had geroerd. Hij behoorde wonderlijk genoeg tot de groep van beschermelingen van de stadhouder en woonde in IJsselstein om zijn schuldeisers te ontlopen. De magistraat durfde niet op te treden tegen de collecte: dat zou 'zommige heethoofden [...] hebben aengeset om derselve passien te misbruiken'²¹. Niet ongemerkt liet schout Van der Meulen roddels over de stadhouder passeren. Zo verkondigde de apothekersknecht van Lyklama in de scheerwinkel patriotse propaganda en beweerde metselaar Buys, dat IJsselstein direct onder de Staten van Holland behoorde en de prins slechts een lokale grondeigenaar was, waardoor hij feitelijk belasting verschuldigd was. Ook zou pastoor Govers de katholieken tegen de prins opzetten. Van dat laatste bleek echter weinig, Govers werd juist geprezen voor zijn kalme, afzijdige opstelling²².

De onrust in de stad werd groter. Wel wist Van der Meulen zijn greep op het stadsbe-

HUIS HEERENDIJK in de stad Ysselstein in t'Vreucht. 1744.

Het huis Heerendijk aan de Hollandse IJssel, 1744. Gravure door H. Spilman naar Jan de Beijer. Hier waren lange tijd de hernhutters gevestigd. Schepen Joan Franco Beijen behoorde tot hun aanhangers en steun. HUA, Top. Atlas, 1478.

stuur te versterken: Van der Muelen werd in de patriotse vroedschap van Utrecht gekozen en verhuisde (met achterlating van zijn gezin) naar Utrecht. Dat was een patriotse schepen minder. Stadssecretaris Edo Frieswijk overleed. Van der Meulen benoemde tijdelijk de Oranjegezinde J.F. Beijen. Deze had grote geldsommen geleend aan de hernhutters, die zich onder Marie Louise van Hessen-Kassel in de baronie hadden gevestigd, maar in 1746 hun hoofdgemeente hadden verplaatst naar Zeist. Beijen kon het inkomen uit het secretarisambt (al gauw zo'n 1300 gulden per jaar) dus goed gebruiken en had zich al een trouw aanhanger van Van der Meulen betoond.

In deze sfeer van achterklap en spanning naderde 8 maart 1786, de verjaardag van de prins. Traditioneel een feestdag, waarop de vlaggen werden uitgestoken, de klokken geluid, vuurwerk afgestoken en pektonnen gebrand en de mensen met geladen geweren langs de straten liepen om flink te knallen. Kolonel Goris 't Hoen vreesde een uitbarsting van geweld: gewapende burgers langs de straten, drank, en tweespalt onder de bevolking was een gevaarlijk mengsel. Hij verbood de mensen wapens te dragen en gaf de schutterij opdracht daarop toe te zien. Die beslissing had precies het tegenovergestelde effect: de bevolking accepteerde het niet dat haar door de toch al verdachte schutterij verboden werd om aanhankelijkheid aan het Oranjehuis te tonen. Er dreigden relletjes uit te breken en door onduidelijke bevelen werd er bijna een bloedbad aangericht. Slechts de 'goddelijke voorzienigheid' voorkwam erger, in de woorden van schepen Beijen. Nader onderzoek wees uit dat, als er al geen voorbedachte rade was om 'confusie en verwarring' te stichten, in ieder geval gesproken kon worden van de 'aldergrootste en verregaande onvoorzichtigheeden'²³. Men twijfelde echter niet over de ware achtergrond van het voorgevallene: 'Dat wanneer men het karakter dier officieren van nabij beschouwd daar wijng twijffeling overig blijft dat zij [weliswaar] niet met de vrijcorpsen zaamen spanden, tenminsten derselver verrichtingen met genoeg aanzagen, en toejuichten'. Daarmee werd opnieuw een link gelegd met de rol die vrijcorpsen elders bij patriotse machtsovernames hadden gespeeld. Bij een uitbarsting zouden de schutters de rust hebben hersteld en en passant de macht hebben kunnen overnemen.

Misschien door die nauwelijks verkapte beschuldiging schrokken de leden van de burgerkrijgsraad van het voorgevallene. Zij benadrukten de stadhouder te erkennen als hun wettige soeverein. Zij zullen op alle mogelijke wijze de rust in de stad bewaren. Daarom 'griefft [het] den krijgsraad op het allergevoeligste zig...afgebeeld te zien, als in staet te zijn, de waepenen hun toevertrouwt teegen hunnen wettigen soeverain te keeren, en zig dus als meenedigers en verraeders van hunnen wettigen soeverain te gedraegen' ²⁴. De mensen die klaagden over de last van de schutterijdienst, waren hooguit bedrukt door 'de eigen onwilligheid', want de officieren spanden zich tot het uiterste in de dienst zo licht mogelijk te maken. Het betrof in hun ogen dan ook maar een kleine groep dwarsliggers, de meeste IJsselsteiners stonden vierkant achter de schutterij. De beschuldiging van de klagers dat de rest uit angst stil was gebleven, was dan ook volkomen uit de lucht gegrepen. Dat laatste werd door de vicedrost en andere regenten juist in twijfel getrokken. In hun ogen zou, wanneer ieder zich vrijelijk dorst te uiten, het aantal ontevreden hand over hand toenemen.

Ze werden in die mening gesterkt door een nieuw verzoekschrift van 29 burgers gericht tegen de schutterij, dat in maart 1786 werd ingediend bij het stadsbestuur. In een wat rommelige redenering zetten dezen hun angsten uiteen: 'dat wij een aantal van jaaren geleefd hebben in rust en vijligheid zonder iets ten schade van onze vorste of overighijd te hoore. Daar de inrigting van een exercisie ons doet ondervinden de akeligen uijtwerking van oproerigheid Weledele heere waar toe dog weduwe beswaard met opbrenging van lasten voor een exercice die door haar soons aen het brood moeten geholpen worde. Is de vrede niet duur gekogt zijn wij niet en de vijligste plaats, koomt door desen weg geen gelegendhijd om de vrijkorpsen in desen plaas te versamelen en de grootste onaangenaamheeden voor overhijd en onderdaanen daer door te veroorsaken'. Ze gaven niet alleen de schutterij de schuld van de gespannen situatie, maar klaagden vooral over het strenge reglement, dat zelfs verder ging dan de Utrechtse vrijcorpsen. Zo moesten in IJsselstein alle mannen in de vastgestelde leeftijdscategorie dienst doen, terwijl in Utrecht het principe van een man per familie gold. Ook werd het als onrechtvaardig ervaren dat weduwen, bij wie geen volwassen mannen in huis woonden, toch financieel werden aangeslagen voor de schutterij. Dat het reglement een zware last was, werd onderschreven door het feit dat zelfs patriotten van het eerste uur, zoals molenaar Gerrit Brouwer, tot de ondertekenaren van dit verzoekschrift behoorden. De burgerkrijgsraad wilde echter van geen wijken weten. De tegenpartij bracht zwaar geschut in stelling: drost en domeinraad Joachim de Beaufort kwam speciaal over uit Den Haag om in een besloten vergadering een oplossing te forceren. De patriotse raadsleden waren hier niet bij uitgenodigd omdat zij, in hun functie als schuttersofficieren, onderwerp van de beraadslagingen waren. Dat maakte het overleg waarschijnlijk een stuk gemakkelijker. Willem V zelf had opdracht gegeven de gewraakte artikelen uit het schuttersreglement tegen het licht te houden. Na ampel beraad werden de uitkoopsommen gehalveerd, werd de regel ingevoerd dat ieder huis-

houden maximaal een schutter hoefde te leveren en dat weduwen en ongetrouwde vrouwen werden ontzien bij de afkoopboetes. De burgerkrijgsraad voelde dit al aankomen en had, om de tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen, zelf al gelijkkluidende voorstellen ingediend. Maar de klagers dachten dat er meer uit te slepen was. Zij legden zich niet neer bij het nieuwe reglement. Die tegenwerking bracht de krijggsraad er toe, de burgers te beschuldigen uit te zijn op 'het verval en de geheele vernietiging der schutterije'. De klagers op hun beurt beweerden dat de officieren nauwelijks iets anders tot stand hadden gebracht dan dat door de 'geduurige exercitien ... de ambachtsman van zijn bestaan werd beroofd'. De krijggsraad voelde zich in het nauw gebracht en verweet de tegenstribbelende IJsselsteiners, dat zij invloed hebben uitgeoefend op 'min notabele burgers en ingezeeten die maakten dat de uitvoering van het reglement voor de schutters hoe langer hoe moeyelijker geworden is'. En dat de officieren en wachtlopende schutters 'zig blootgesteld vinden aan hinderlijke oppositien en moeyelijkheden welke niet dan met keering van geweld met geweld zijn af te keeren. Jongens ontzien zig niet anderen te bespotten en te beleedigen en des nagts voor de huizen van stafofficieren de publieque rust te verstooren door het schreeuwen van Orange booven, de patriotten naar de bliksem ... Sommige jongens ontzien zig niet andere fatsoenelijke jonge lieden, zelfs een militair cadet, de swarte cocarde van den hoedt te rukken en met veele scheldwoorden te verscheuren, gelijk ook aan sommige vreemdelingen van buiten, onbeschoftheeden zijn aangedaan'.²⁵ Ook bij het oefenen en exerceren werden de schutters zodanig gehinderd, dat ze soms maar liever weer naar huis gingen. De onderofficieren werden bekogeld met 'drek en vuiligheid'. Eenmaal werd een vishaak met een lang touw in een uniform gehaakt om zo een onderofficier omver te trekken. Klagen bij de schout had geen zin. Toen enkele schutters en in het blauw (de kleur van de patriotten) geklede burgers door 'eenige slegten van de laagste classe, die (haar yver voor Orange wilden tonen)', mishandeld waren en bij de schout hun beklag kwamen doen, kwam deze niet eens zijn deur uit om hun te woord te staan.

De burgerreed

In de loop van 1786 werden de scheidslijnen duidelijker getrokken. De oranjegezinde burgers en ingezetenen daagden de patriotten en de patrouillerende schutters steeds vaker uit, de patriotten zelf lieten zich verleiden tot een openlijker stellingname tegen de stadhouder en het huis van Oranje. In september sloeg de vicedrost toe. Alle stadsbestuurders en burgers van IJsselstein hadden een eed gezworen, waarin ze beloofden niets te zullen ondernemen dat de stadhouder of zijn positie zou kunnen aantasten. Van der Meulen herinnerde de patriotse regenten er met klem aan, dat hun uitlatingen tegen de stadhouder in schril contrast stonden met de door hen gedane eed. Dat soort gedrag was niet te tolereren. Dit was voor Lyklama, 't Hoen, Dirk van den Bosch en

schepen Nicolaas Smithoff reden om de vergadering te verlaten. Drost De Beaufort sprak er schande van dat 'juist in deze onaangename en gespannen tijden' een aantal leden van de stedelijke regering zich genoodzaakt voelden 'te moeten aftreden vanwege verdrietige oneenigheeden'²⁶. Hij zag dat als een vorm van verraad. Juist in deze tijd, nu velen trachtten de vorst 'klein te maken', was steun aan de stadhouder onontbeerlijk. Hij vreesde dat zij zich nu nog openlijker tegen de stadhouder zouden keren. Dat had hij goed ingeschat. Lyklama riep in zijn ontslagbrief zijn oude frustratie over het ontbreken van een duidelijk 'wetboek' van IJsselstein in herinnering, waardoor het hem onmogelijk was naar eer en geweten zijn functie als schepen uit te oefenen. Voor het gemak liet hij onvermeld dat niet zozeer zijn mederegenten daar schuld aan hadden, als wel de laksheid van de domeinraad. Van der Meulen had diverse malen op deze codificering van de regels aangedrongen (een paar jaar na de hier beschreven gebeurtenissen kwam het er eindelijk van). Maar Lyklama had nog meer noten op zijn zang: hij trad ook af 'daar er zovele onaangename dingen voorvallen, dat waarlijk de inwooning voor fatzoenlijke lieden hier bezwaarlijk word. En veel meer nog voor diegeene welke den naam van regenten dragen, welke zelfs voor de bijkans dagelijks voorvallene baldaadigheden niet bevrijd kan blijven, en waarvan men de pleegers tot nog toe strafloos laat loopen', waaruit blijkt dat de schout en zijn dienaren bewust niet optreden. En daarvoor moet de schuld op de gehele regering worden gelegd. Waarom volgens hem geen eerlijk man de naam van regent kan dragen, 'om dus zonder zijne schuld zijn goede naam te laten bekladden'²⁷. In dezelfde periode verscheen er in de *Zuid-Hollandse Courant* een artikel met dezelfde aanklacht aan het adres van het IJsselsteinse bestuur. De woordkeus daarvan vertoont zoveel opvallende overeenkomsten, dat het gerechtvaardigd lijkt Lyklama aan te wijzen als de auteur. Dezelfde baldaadigheden werden ook door Nicolaas Smithoff als reden voor zijn aftreden aangehaald²⁸.

De redenen voor burgemeester 't Hoen bleken van meer persoonlijke aard. Het lijkt of zijn patriotse gevoelens minder diep zaten dan bij de andere heren. Misschien is hij meegetrokken door zijn zakenvrienden Van der Muelen en Van den Bosch. Dat ze een hechte band hadden, blijkt uit het feit dat hun touwfabriek in 1830 de naam 'De Drie Vrienden' draagt, naar, zo men beweert, de drie oprichters. 't Hoen wierp alles op de ergernissen veroorzaakt door het onaangename gedrag van de vicedrost. Hij schreef aan zijn broer dat hij na veel wikken en wegen besloten had 'beeter als een vergeeten borger te leeven als daagelijks ongenoegen te moeten hebben'. Gezamenlijk konden zij de vicedrost nog partij geven, maar als zijn collega's uit de regering vertrokken 'soude ik zitten als een nulletje'. De andere regenten zag hij als lakeien van de vicedrost, die uit angst om hun baantjes te verliezen hem altijd naar de mond zouden praten. Alleen Willeumier had wel eens laten merken het oneens te zijn met de manier waarop Van der Meulen 't Hoen behandelde. 't Hoen wist wel waarom Van der Meulen zo onvriendelijk tegen hem was, het was ordinaire kinnesinne: 'De gehele boel en onrust is door de heer Van der Meulen te doen veroorzaakt om dat Zijn Ed. geen collonel van de borge-

rij was geworden, dus hoopte ik Zijn Ed. nu colonel in mijn plaats sal werden, en hoopte de rust weder hersteld sal werden'²⁹.

De schutterij tandeloos

't Hoen had weliswaar geen gelijk met zijn vermoeden, dat Van der Meulen kolonel van de schutters wilde worden en uit jaloezie zich tegen de patriotten had gekeerd, maar wel had hij haarscherp de gevolgen van het aftreden van de patriotse raadsleden in het oog. Het door Lyklama, Van den Bosch en 't Hoen persoonlijk opgestelde reglement verplichtte namelijk om de officieren van de schutterij te kiezen uit de stadsregering. Toen leek dat een prachtige manier om de schutterij in patriotse handen te krijgen, nu keerde die regel zich tegen hen. Van der Meulen onthief hen onmiddellijk van hun posten. Een delegatie van de schutters kwam met de hoed in de hand om compassie te vragen. Ze waren van hun voornaamste en kundigste mensen beroofd. Met name Lyklama was erg populair vanwege zijn grote kennis van het exerceren. Van der Meulen wilde ze niet ter wille zijn. Een nieuwe delegatie bestaande uit felle patriotten, eiste toen benoeming van nieuwe officieren. Dat was pas mogelijk nadat een nieuw stadsbestuur was aangetreden. Het viel Van der Meulen zwaar om geschikte kandidaten te vinden. Het was vooral een teleurstelling dat 't Hoen niet was aangebleven. Die was al decennia lang burgemeester, naar ieders tevredenheid. 'Hoe seer den raad [---] hadde getracht hem te permoveeren om als regent der stad IJsselsteijn in deese critique tijds omstandigheden te continueeren'³⁰. Volgens de vicedrost was 't Hoen zo beledigd door de hoon de burgerkrijgsraad aangedaan, dat hij niet van zijn voornemen was af te brengen. Wilde hij voor 't Hoen nog wel een uitzondering maken, voor Lyklama had hij geen goed woord over. Die was vanaf de oprichting van de schutterij bezig geweest om onrust te stoken en zijn plotselinge gewetensbezwaren wegens het ontbreken van een deugdelijk overzicht van de wetten en regels was verdacht: hij was tenslotte jarenlang schepen geweest zonder daar ooit zwaar aan te tillen.

De schepenen Jan Tra Kranen, Jan Willeumier, Willem Hendrik Oevering en Hermannus van der Roest (die tegen de verwachting van 't Hoen was aangebleven) werden aangevuld met Jacob Peekstok en Jan van Griethuijsen. Hoe weinig keuze er was, blijkt wel door het opduiken van Johannes Hugenholtz in de schepenenbank. Hij behoorde tot het patriotse kamp, maar was blijkbaar gematigd of onopvallend genoeg om gecontinueerd te worden. Het grootste probleem was het vinden van een nieuwe burgemeester. Johan Franco Beijen fungeerde als tweede burgemeester. Hij zou moeten doorschuiven naar de post van eerste burgemeester, maar werd daarvoor blijkbaar niet zwaar genoeg geacht. Van der Meulen benaderde rentmeester Van Affelen Codde. Die stond formeel terzijde van de regering. Na enige druk van drost De Beaufort accepteerde Van Affelen Codde de functie van eerste burgemeester. De normale jaarlijkse roulatie werd buiten werking gesteld, want anders had hij als juniorburgemeester onder Beijen moe-

ten aantreden. Van Affelen Codde kreeg meteen een probleem op zijn bord: de schutterij. Die was van haar opperbevelhebber beroofd door het aftreden van 't Hoen. Alleen Van Affelen Codde kwam in aanmerking als opvolger. Dat laatste karwei wilde hij slechts voor een jaar aanpakken: 'en met permissie van zich in de thans voor de krijgsraad hangende proceduuren afkomstig uit het voorige reglement niet verder in te laten'. Kortom, hij had geen zin in de problemen van zijn voorgangers. Van der Roest en Hugenholtz, beiden al langer lid van de schutterij, werden gepromoveerd tot kapitein. Veel schutters waren lid geworden van de enige jaren daarvoor opgerichte burgersociëteit. Elders in de Republiek waren die sociëteiten vaak patriotse broeinesten. Voor de IJsselsteinse ontbreekt het onderzoek om daar iets over te kunnen zeggen. In ieder geval vreesden de leden een zuivering en haastten zich om hun trouw te belijden: 'alzo wij ondergeteekende leeden der burger sociteijt alhier onder de zinspreuk daar lievd en eendragt bloeid, der burgeren voorspoet groeit, -- vernoomen hebben dat eenige lieden ons eene verregaande beschuldiging, aangetijgt en onder eene verdenking gebracht hebben, als of in onze bijeenkomst tot nadeele van onzen vorst en heer & hoogst desselvs raaden gesproken wierd -- verklaaren [wij] veel eer, dat onze sociëteit alleen is ingerigt om de goede harmonie, eendragt en trouw onder de burgeren aan te kweeken tot bloei en voorspoet der burgerlijke maatschappij'³¹. Van enige negatieve uitingen van hun lid Lyklama jegens de stadhouder waren ze zich dan ook geheel onbewust. Ze loofden zelfs honderd dukaten beloning uit voor een ieder die daarvoor met bewijzen kon komen. Het was een laatste poging om Lyklama en de oude schutterij in een beter daglicht te stellen. Met de nieuwe officieren was de schutterij van haar tanden ontdaan. Niet langer dreigde het gevaar van een patriotse machtsgreep door een eigen bewapende legermacht. Maar voor de poorten stond inmiddels al een nieuwe dreiging: de Hollandse patriotse militie.

Inkwartiering

IJsselstein beschouwde zich graag als een onafhankelijk territoir. Sommige patriotten echter waren de mening toegedaan, dat het stadje aan de Hollandse IJssel onder de soevereiniteit van de Staten van Holland behoorde. Die Hollandse Staten waren patriots geworden. Een symbolische overwinning werd behaald toen in september 1785 de stadhouder Den Haag verliet en zich in Nijmegen vestigde. In het oosten was de oranjegezinde aanhang beduidend groter, maar ook daar waren patriotse enclaves, zoals de Gelderse plaatsjes Hattem en Elburg. Gefrustreerd over hun onmacht in het westen besloten de stadhouderlijke troepen de patriotten een lesje te leren en in augustus 1786 vielen ze aan. Hun misdragingen deden, zoals we al zagen, een schokgolf gaan door de patriotse gelederen en Holland bracht haar troepen in staat van paraatheid. Generaal-in-ruste en oud-inwoner van IJsselstein, Albertus van Rijssel, werd aangesteld als opperbevelhebber van het gebied tussen de Maas en de Zuiderzee. Hij bracht de zoge-

naamde 'Hollandse milite', het leger van Holland, meteen in garnizoen langs de scheidslijn tussen patriots en oranjegezind Nederland, een lijn die dwars door de provincie Utrecht liep. Kenmerkend daarvoor was, dat de stad Utrecht bijvoorbeeld stevig in patriotse handen was, terwijl de oranjegezinde Staten van Utrecht in Amersfoort hun onderkomen vonden. De Vaartse Rijn en Vreeswijk, die onder het bestuur van Utrecht vielen, waren economisch en tactisch van levensbelang voor de patriotten en moesten verdedigd worden. Daarbij wonnen de patriotten een belangrijke propagandaslag tijdens het beroemde gevecht bij Vreeswijk in mei 1787, toen stadhoudelijke legeronderdelen met een tangbeweging trachtten Utrecht te omsingelen. Aan de Vaartse Rijn stuitten ze op patriotse troepen, die daarheen waren gezonden om het gevaar te keren. In het daaropvolgende gevecht behaalden de patriotten de overwinning. Het nabijgelegen IJsselstein was strategisch van belang: de Lopikerwaard maakte deel uit van de waterlinie, die Holland moest verdedigen tegen aanvallen uit het oosten en belangrijke waterinlaten bevonden zich bij de Heul.

In september 1786 ontving de IJsselsteinse magistraat een schrijven van Van Rijssel, waarin hij aankondigde, dat er een regiment infanterie en een regiment dragonders van de graaf van Bijland onderweg waren naar de baronie en onderdak diende te worden verleend. Het Hollandse leger bestond uit zeer verschillende onderdelen: vrijcorpsen, schuttersafdelingen maar ook buitenlandse huurlingen. Lang niet alle soldaten waren de patriotse idealen toegedaan. De regimenten met veel oranjegezinde soldaten werden in het relatief rustige Brabant en Zeeland gelegerd. Troepen waarvan de betrouwbaarheid en gehoorzaamheid minder twijfelachtig waren, werden op plaatsen ingezet, waar wel gevechten werden verwacht. Het regiment van Van Bijland behoorde tot deze laatste categorie, maar bestond zeker niet uit een homogene groep patriotse fanatiekelingen.

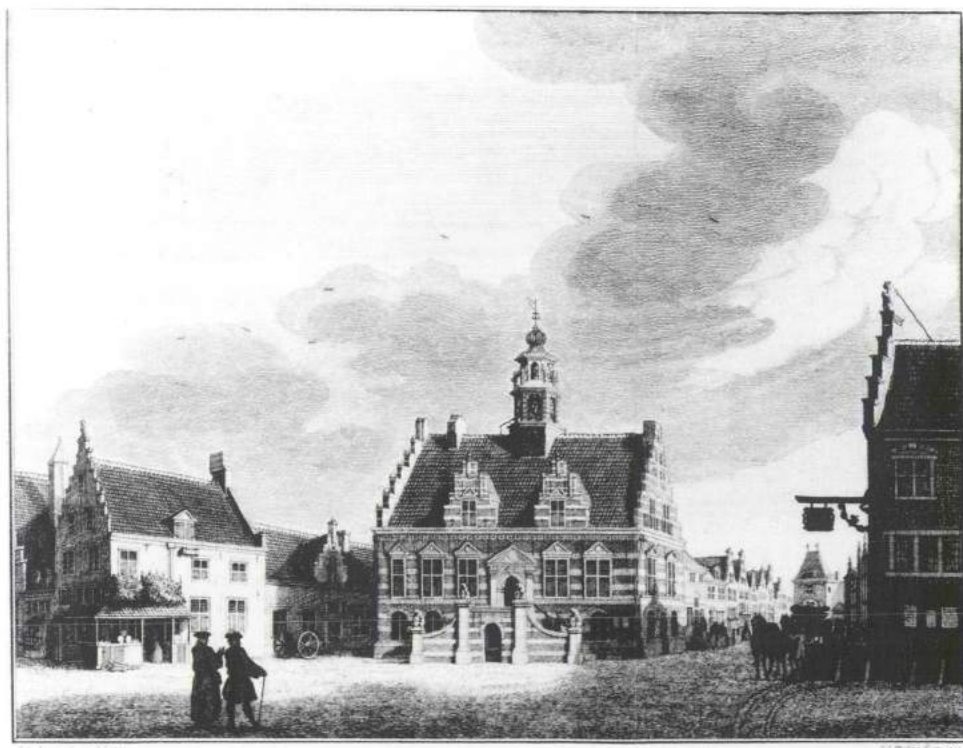
De twee regimenten omvatten samen bijna 700 soldaten en 180 paarden. Voor de nauwelijks tweeduizend inwoners van IJsselstein was het een opgave deze van onderdak te voorzien. Misschien maar de helft van de 300 huizen in het stadje was groot genoeg voor het huisvesten van een paar militairen. Nog in een opgave uit 1815 gaf de stad aan maximaal 200 soldaten te kunnen legeren! De magistraat was dan ook zeer ongelukkig met de opdracht van Van Rijssel. Zij sputterde flink tegen: Holland had geen autoriteit over hen en toestemming voor inkwartiering diende door de soeverein, de stadhouder dus, gegeven te worden. Omdat de Hollandse Staten vlak daarvoor Willem V uit zijn functie als kapitein-generaal van het Hollandse leger hadden geroyeerd, had dat argument weinig kracht. Er restte niet veel anders dan gelaten de kwartiermeesters af te wachten, die reeds de volgende dag aan de stadspoort stonden. Vlak daarna arriveerden de eerste 200 dragonders met even zovele paarden. Die mensen werden ingekwartierd bij de bewoners van de IJsseldijk, de Achtersloot, Meerlo, het Hogeland en bij het Klaphek, bij de boeren direct rondom de stad. De hoge officieren werden binnen de muren ondergebracht. Om de pijn zo gelijk mogelijk te verdelen, besloten de leden van

de regering ieder zelf twee manschappen op te nemen. Dat voorkwam inderdaad protest. Binnen een week arriveerden nog eens 300 infanteristen, op zoek naar woonruimte. Van Affelen Codde, die in zijn functie van rentmeester regelmatig grote sommen in huis had, kreeg het benauwd van al die soldaten in huis. Gelegenheid maakt tenslotte de dief. De regimentskolonels beloofden echter dat de striktste discipline zou worden gehandhaafd. Ongeregeldheden dienden onmiddellijk te worden gemeld. Ook werden op verschillende plekken schildwachten opgesteld om toezicht te houden. De hoofdwacht werd in het stadhuis gevestigd, terwijl de heren officieren een informele 'mess' inrichtten in de voorkamer van de herberg St. Joris. IJsselstein had weinig ervaring met soldaten: de laatste keer dat een grote groep militairen in het stadje verbleef was tijdens de Franse inval van 1672 geweest. Het kwam als een onaangename verrassing, dat een leger niet alleen uit soldaten bestond. Naast het komen en gaan van verlofgangers, was er ook de zogenaamde legertros, waartoe allerlei onregelmatig volk, onder wie vrouwen en kinderen behoorden. Veel soldaten en onderofficieren voerden hun gezinnen mee. Die konden lastig bij de IJsselsteinse burgers in huis worden opgenomen. De stadssecretaris kreeg opdracht voor hen een huis aan de stadswal te huren op de hoek van de Appelstraat. Dit probleem was nog niet achter de rug of een overste Nahuijs liet zich aandienen bij vicedrost en burgemeesters, met de weinig welkome mededeling dat er nog een afdeling artillerie van 150 kanonnières op het punt stond te arriveren, compleet met geschut. Nahuijs eiste niet alleen onderdak voor zijn soldaten, ook vervoerden zijn manschappen enige tonnen kruit, die veilig opgeslagen moesten worden. En IJsselstein diende ook 100 paarden te leveren, waarmee de kanonnen verplaatst konden worden. De magistraat reageerde geschrokken: in de hele baronie waren hooguit 75 paarden te vinden!

De kanonnen werden op het plein voor het kasteel opgesteld, maar met geen mogelijkheid was er voor zoveel soldaten nog een slaapplek te regelen. De regenten stelden voor, een deel van de infanteristen naar Benschop te verhuizen. Het kruit zou eventueel in het torentje op het vroegere huis van Lyklama opgeslagen kunnen worden. Dat laatste idee werd snel van de hand gewezen: dat huis werd bewoond door diverse soldaten met hun gezinnen. Ze kookten hun maaltijden op open vuurtjes in de diverse kamers en de combinatie van vuur en kruit was de goden verzoeken. Een dag later werd pijnlijk duidelijk wat het betekende om een stad onder inkwartiering te zijn. De soldaten, in staat van paraatheid gebracht, eisten per bataljon acht wagens om hun spullen te vervoeren, terwijl de dragonders nog eens negen wagens compleet met paarden nodig hadden. Overal werden boerenwagens geconfisqueerd en temidden die chaos deed een nieuw gerucht de ronde: er zouden nog meer soldaten onderweg zijn. De regenten stuurden onmiddellijk een brandbrief naar generaal-majoor Van Rijssel. Hij, als oud inwoner, wist toch dat de stad zoveel mensen niet kon herbergen!

De schuttersdoelen

Inmiddels was een oplossing bedacht voor de opslag van het kruit: de schuttersdoelen. De magistraat nam die beslissing begin oktober 1786, tijdens een vergadering waarin de toen nog als schepenen fungerende Lyklama en Van den Bosch afwezig waren. Omdat de doelen nu niet meer door de schutters gebruikt konden worden, mocht de burgerkrijgsraad op het stadhuis vergaderen. Bovendien zou eventuele schade aan de doelen door de stad worden vergoed. Zodra Lyklama lucht kreeg van deze beslissing, was Leiden in last. De geloofwaardigheid van de schutterij en de betrouwbaarheid van het stadsbestuur waren in zijn ogen in het geding. Hoe kon de stad, na de plechtige en onvoorwaardelijke overdracht van de doelen aan de schutterij, die nu zo maar gebruiken voor opslag? Hoe kon de schutterij haar taak, de verdediging van de burgerij, uitvoeren, als ze zonder enig overleg uit de doelen kon worden gezet? Vergaderen op het stadhuis was allemaal goed en wel, maar de doelen fungeerden ook als wachtlokaal. Met de winter voor de deur was een warme plek voor de schildwachten toch wel het minste. Vicedrost en burgemeesters vonden dat het belang van de stad en daarmee van de burgers moest prevaleren boven dat van de schutterij. Er was nu eenmaal in de

Het STADHUIS en de MARKT te USSELSTEIN.

Het stadhuis met de markt van Usselstein. Gravure door J.C. Philips naar J. de Beyer, 1744. Rechts naast het stadhuis aan het einde van de straat zijn de schuttersdoelen herkenbaar, geheel rechts de herberg St. Joris, HUA, Top. Atlas, 603.

stad geen geschiktere plek voor al dat buskruit te vinden. Lyklama en de zijnen stookten de gemoederen flink op. Opstand onder de schutters dreigde en de magistraat moest bakzeil halen. Gelukkig kwam de officier van de artillerie met de oplossing: het kruit kon in grote, goed afgesloten kisten ook wel bij het kasteel worden opgeslagen. In het daarnaast gelegen brandspuithuisje kon de rest van de parafernalia worden opgeborgen. De spuit werd zolang in de kerk geparkeerd. De overwinning van de schutterij veroorzaakte veel ergernis bij de regenten en was misschien wel de directe aanleiding voor Pieter van der Meulen om de patriotten uit de regering te werken. Door die ingreep verdwenen ze ook uit de schutterij en konden daar nieuwe officieren worden benoemd. Dat kwam niets te vroeg, want per 1 november diende de schutterij, zoals in hun reglement was vastgelegd, 's nachts te gaan patrouilleren. Omdat er vele patrouilles van de ingekwartierde troepen rondwandelden, waren botsingen niet uit te sluiten. Er waren bij deze regimenten nogal wat oranjesympathisanten, zoals bleek uit de beschuldiging die enkele soldaten van overste Lemker de Quade aan hun broek kregen. Zij zouden door de baronie zijn getrokken en onderweg mensen hebben toegeschreeuwd: 'dag scherpe dieven, dag luishonden, Orange boven, de Staten na den donder'. Ook zouden ze mensen met vuiligheid hebben bekogeld. Een treffen tussen twee gewapende groepen midden in de nacht zou als een lont in een kruitvat kunnen werken. De magistraat besloot de schutterij tijdelijk te 'bevriezen'. Zolang er Hollandse troepen in de stad waren, konden die de openbare orde handhaven en daarmee waren eventuele confrontaties met de schutterij voorlopig van de baan.

De aan Van Rijssel verzonden brandbrief wierp zijn vruchten af. De generaal-majoor wilde zijn goede relaties met IJsselstein niet op het spel zetten. Hij beloofde in de toekomst het aantal soldaten te verminderen en een deel van de huidige regimenten naar Benschop en Noord-Polsbroek te verplaatsen. Dat was inmiddels acuut geworden omdat de in de Achtersloot gelegeerde dragonders dreigden de voedselvoorraad van de lokale bevolking uit te putten. Het jaar ervoor was de grasoogst erg mager geweest en het vee dreigde te verhongeren. Een weinig prettig vooruitzicht voor de boerenbevolking. Het duurde nog enige tijd voordat Van Rijssel zijn belofte inlost. De dragonders vertrokken uiteindelijk, voorzien van een bewijs van goed gedrag, naar het Land van Altena.

Een maand later werd Van Rijssel gefêteerd door het stadsbestuur. Tijdens dat bezoek beloofde de generaal opnieuw troepenverplaatsing, maar zijn afscheidswaard lagen de regenten zwaar op de maag: hij stelde voor om toch nog een extra eenheid in de stad te legeren. Met veel moeite wisten schepenen Hermannus van de Roest en Jan Willeumier hem van die gedachte af te brengen. In ruil werden de regenten verzocht een huis in te richten tot noodhospitaal. Zij dienden ook te zorgen voor kribben, kachels, brandstof voor de lampen en matrassen. De stad had al een gevangenis ingericht, waar deserteurs konden worden opgesloten.

Onrust

Al die militairen in de stad zorgden voor problemen. In verschillende leegstaande huizen hadden soldaten illegale kroegen en tapperijen geopend. Ze betaalden uiteraard geen belasting of 'recognitie', nodig om een nering te drijven. Hun prijzen lagen daarvoor flink lager en sommige van die kroegen waren dag en nacht geopend. In één kroeg was zelfs een sociëteit opgericht, onder een majoor uit het regiment van Van Bijland. De magistraat zou gaarne optreden, maar zij vreesde dat 'het vuur der verdeeldheid zodanig zal toeneemen en de gisting in de gemoederen vermeerderd en aangewakkerd word' en daaruit zou 'dikwijls grootere gevolgen en meerdere confusie ontstaan'⁵². Veiliger was het een oogje toe te doen. Dat bleek onmogelijk toen op 13 november 1786 een flinke groep in het groen geklede en zwaar bewapende mannen, leden van een vrijcorps, door de stad trok, op weg van Utrecht naar Dordrecht. Onder het roepen van 'onbetamelijkheeden' arriveerden ze aan de IJsselpoort. Daar schaarden ze zich in marsorde, en 'voorgegaan door een officier van de hier leggende infanterie, met de escharpe om het lijf, zijn ze in volle ordre met slaende trom en de bajonet op de snaphaan'⁵³ zonder daarvoor permissie te hebben of zelfs maar een waarschuwing gegeven te hebben, door de stad gemarcheerd en door de Benschopperpoort weer naar buiten gegaan. Daar werden ze opgewacht door 'eenige der geringste borgers onder het geroep van Oranje Boven'. Een gevaarlijke situatie. Die middag trok opnieuw een bewa-

De IJsselpoort. Tekening door A. Claterbos, 1799, HUA, Top. Atlas, 588.

pende troep door de stad. De magistraat vermoedde boze opzet: de burgers werden uit hun tent gelokt, de vrijcorpsen hoopten op relletjes. Zij maanden iedereen dringend tot kalmte en gaven de gerechtsboden, justitiedienaren en zakkendragers opdracht om onruststokers te kalmeren en eventueel te arresteren. Dat hielp niet altijd. Een soldaat was in Benschop de weg kwijtgeraakt en vroeg aanwijzingen aan een toevallige passant. De soldaat had pech de oranjeklant Andries Rietveld te treffen, die bovendien net uit de kroeg kwam. Misschien onder invloed van drank trok Rietveld opeens een mes, sneed de soldaat in gezicht en handen en ging er vervolgens vandoor. Hij bleef voortvluchtig en kon niet worden gearresteerd (Pas jaren later zou Rietveld amnestie van Willem V ontvangen).

Van Rijssel contra de magistraat

Na bijna een half jaar inkwartiering was de rek er uit en accepteerde de burgerij het niet langer. Er was 'veel murmureering en ongenoegen, niet alleen bij de geringe maar zelfs bij de gegoede in- en opgezeeten' ³⁴. Vooral de onregelmatig terugkerende verlofgangers waren de burgers een doorn in het oog. Die doken zonder aankondiging op en eisten een slaapplek. Bovendien werden er in de komende maand nog meer soldaten verwacht. De regenten wensten van verdere inkwartiering verschoond te blijven. De handschoenen gingen uit en een in heldere woorden gestelde brief werd naar Van Rijssel gezonden. De magistraat stelde dat de generaal bezig was 'deese stad & baronie met troupes te besetten en daer meede zodanig boven vermogen op te vullen en te overlaeden dat wij niet dan geduurige klachten over deeze zoo zwaar drukkende last, die niet dan tot bederf der goede borgerije en ingezeetenen verstrekt, moeten horen zonder dat wij aan deselver het minste soulaas kunnen toebrengen' ³⁵.

Van Rijssel was bovendien op de tenen van het stadsbestuur gaan staan. Een IJsselsteinse was van overspel beschuldigd. Kanonnier Carel Kramps, die in het huis van deze vrouw was ingekwartierd, werd als getuige opgeroepen. Daarbij kon worden teruggevallen op een plakkaat uit 1777, dat militairen toestond in civiele procedures onderzocht te worden. De kanonnier had dan ook het hele verhaal in geuren en kleuren verteld, maar mocht het van zijn meerdere, kapitein-luitenant Neeff, niet onder ede bevestigen. Deze huldigde het standpunt, dat soldaten alleen door een militaire rechtbank gehoord mochten worden. Zonder eed was Kramps' getuigenis echter waardeloos. Schout en schepenen voelden zich in hun hemd gezet. Zij legden het Van Rijssel voor. Deze bleek enorm in zijn wiek geschoten door de toon van de brieven van de IJsselsteinse magistraat. Op sarcastische toon reageerde hij op de klachten. Hij was verast over hun onvrede, want ze mochten blij zijn met de veiligheid die door de aanwezigheid van zoveel soldaten werd gegarandeerd. Bovendien betekende hun aanwezigheid een krachtige impuls voor de lokale middenstand. Denk aan al de uitgaven, die zij deden voor hun vertering! Dat als een 'ondraaglijke last' te beschouwen begreep hij

absoluut niet. De sporadisch voorkomende onregelmatigheden waren naar zijn inzicht geheel te wijten aan de slechte organisatie door het stadsbestuur. En de schepenbank huilde inzake de kanonnier krokodillentranchen: had ze niet onmiddellijk alle verantwoordelijkheid afgestaan door bij het begin van de inkwartiering alles betreffende het gedrag van de soldaten op het bord van de militaire rechtbank te schuiven? En wat het plakkaat van 1777 betreft, naar zijn beste weten was dat nooit in IJsselstein afgekondigd, dus had het geen rechtskracht. Als persoonlijke noot voegde hij toe, dat hij onaangenaam was getroffen door de hatelijke en onvriendelijke toon van de boodschap, die hij toeschreef aan persoonlijke animositeit van de opsteller. Om nog even te laten weten wie er werkelijk de baas was, voegde hij een verkapt dreigement toe. Binnenkort naderde de verjaardag van de stadhouder. Van Rijssel raadde het stadsbestuur af om de burgers op die dag vuurwerk, pektonnen of ander vreugdebetoon toe te staan. Dat kon wel eens tot akelige confrontaties leiden. Er was tenslotte veel kruit in de stad aanwezig. Als dat in de verwarring zou ontploffen.

Die verjaardag was een pijnlijk punt waarover het stadsbestuur zich niet de wet kon laten voorschrijven. Het verbod op viering in 1786 had tot grote commotie geleid en ter-nauwernood was toen, zoals we zagen, een gewapend treffen tussen de schutters en feestvierenden voorkomen. De magistraat voelde er dan ook niet veel voor om het nu te verbieden. Hun handen werden echter nog verder gebonden, toen een plakkaat van de Staten van Holland arriveerde, dat verbod om op die dag met geladen geweren langs de straten te trekken, vuurwerk af te steken en pektonnen te branden. Ondanks dat wist de magistraat de kool en de geit te sparen: zij wees een paar veilige plekken aan, waar zonder gevaar van ontploffing pektonnen en vuurwerk konden worden aangestoken, terwijl ze toestemming gaf om huizen en karren te illumineren. Aan de andere kant verbood zij de bevolking om mensen te dwingen deel te nemen aan de feestvreugde. Rust was het belangrijkste. De prinselijke verjaardag ging zonder ongelukken voorbij: de regenten hadden een klein feestje op het stadhuis, waarbij ook enkele officieren waren uitgenodigd. De dreigende stemming leek op te lossen.

Totdat soldaten die vanuit Benschop naar Den Haag werden overgeplaatst, in Noord-Polsbroek aan het plunderen sloegen. De regenten beklagden zich bij de domeinraad. Met veel moeite was de plattelandsbevolking, die aanvankelijk buitenproportioneel door de inkwartiering werd belast, gekalmeerd. Eerst was Noord-Polsbroek vrij gebleven van inkwartiering, maar toen daar soldaten naar toe werden gedirigeerd, hadden dezen hun tenten langs de noordzijde van de dijk opgezet. En er was opnieuw een competentiekwestie. Een luitenant Lombach had Izaak Markus Kuit, een joodse inwoner van IJsselstein, beschuldigd van belediging. Kuit verweerde zich en wees Lombach aan als de boosdoener. Beide heren kwamen aanzetten met onder ede gestelde getuigenissen, die hun versie van de gebeurtenissen ondersteunden. Schout en schepenen kwamen er niet uit. Ze stelden Lombach voor de zaak in den minne te schikken. Deze weigerde en stapte naar Van Rijssel. Die dreigde met zwaar geschut: de jood moest ge-

strafte, anders haalde hij zijn gelijk hoger op. Om de schepenen nog meer te intimideren stuurde hij een hoge militaire rechter om Kuit nogmaals te ondervragen en diens getuigenissen te controleren.

Een verdere klacht van de magistraat betrof de briefwisseling met Van Rijssel. Zij suggereerde dat Van Rijssel met name zo boos was geworden over de formulering 'onze doorluchtigen en zeer geëerbiedigden souverain'. De domeinraad kon niet anders dan daar verontwaardigd over zijn. Vervolgens spuwde het stadsbestuur zijn gal over de hoge kosten, die de burgers moesten maken bij het onderbrengen van de soldaten. Als ze thuis geen ruimte hadden, waren ze verplicht de militair voor eigen rekening elders te laten logeren. Veel soldaten eisten veel meer eten en brandstof dan waarop ze recht hadden. En dat was niet het enige: werkloosheid onder neringdoenden en ambachtslieden dreigde, omdat soldaten voor een habbekrats allerlei klusjes opknapten en zaakjes begonnen, hoewel dat was verboden. Vroom besloten ze hun brief aan de domeinraad met de wens, dat de goede tijden toen de stadhouder hun soeverein was weer snel mochten weerkeren.

Kostbare oplossingen

In afwachting van optreden van de domeinraad stuurde de magistraat Johannes Hugenholtz naar Woerden waar Van Rijssel zich met zijn staf had verschanst. Van Rijssel was echter niet van het onzalige plan af te brengen nog meer soldaten in IJsselstein te legeren. Er was plek zat, aldus Van Rijssel, en inderdaad arriveerden er half maart 1787 nog meer verlofgangers en verse rekruten. De stad leek tot barstens toe gevuld, zodat deze nieuwelingen buiten de poort moesten worden opgevangen. Een paar dagen later arriveerde adjudant Palm met nog eens 96 manschappen. Palm was niet te spreken over een slaapplek in het hooi: de stad had maar te zorgen voor fatsoenlijke bedden, matrassen en dekens. Voor een paar dagen kon men met stro en dekens wel uit de voeten, maar die matrassen moesten er uiteindelijk wel komen. De stad gaf de joodse kooplieden Abraham van Buuren en Nathan van Lier opdracht om beddengoed te regelen.

Het besef begon door te dringen dat er structurele oplossingen noodzakelijk waren voor het probleem van de inkwartiering. Die was duidelijk niet van tijdelijke aard en het steeds schuiven met ingekwartierde eenheden van huis naar huis was voor de burgers een te grote last, die ook geacht werden te zorgen voor voedsel en brandstof. De magistraat nam een ingrijpend besluit: zij zou zelf een aantal leegstaande huizen huren, waarin soldaten dan voor langere tijd ondergebracht konden worden. De burgers werden zo ontzien. Als eerste benaderde men bakker Cornelis Lonkhuijzen, die een huis te huur had staan. Ook het huis van Aart van Beusekom aan de Havestraat was te huur, hoewel dit pas per 1 november vrij kwam. Deze nieuwe onderkomens brachten enige verlichting. Meer huizen stonden op de nominatie om leeg te komen. Aan de andere

kant liep de huur van het gebouw waarin het voorlopige militaire hospitaal was ondergebracht af en moest daarvoor een alternatief gevonden worden. Omdat er geen geschikt huurhuis beschikbaar bleek, ging de stad een stap verder en bracht 900 gulden bijeen voor de aankoop van een geschikt gebouw. De kosten stegen op die manier snel. En dan was er nog het stadhuis. Het voorste gedeelte was als hoofdwacht ingericht. De regenten zelf moesten in een andere zaal vergaderen, maar die bleek zo gehorig dat het begrip 'besloten vergadering' een lachertje was geworden. Bovendien was er geen ruimte meer voor openbare bijeenkomsten, zoals het afhoren van de rekeningen en publieke verpachtingen. Het stadhuis kon node gemist worden. Men bood de plaatselijke opperbevelhebber Logan aan, een loods te bouwen, die kon dienen zowel als hoofdwacht als tot onderkomen voor de officiersclub, die nog steeds in herberg St. Joris samenkwam. De huur voor die clubruimte werd ook door de stad betaald. De bouw van de loods bleek op de lange duur veel goedkoper dan het huren van de kamers voor de officiersclub in de herberg. Logan was zeer bereidwillig: hij zegde per direct herbergier Willem van der Linden de huur op. Kapitein-luitenant Neeff verzette zich wel tegen de nieuwe koers: de door de stad gehuurde huizen vond hij ongeschikt voor zijn soldaten. Toen hij met 31 nieuwe artilleristen aankwam, wilde hij ze alleen bij burgers in huis onderbrengen. Burgemeester Van Affelen Codde ging opnieuw de strijd met hem aan: hij liet weten dat de regering niet instond voor 'de resistentie die zij van de ingezeetenen te verwagten hebben en de bloedstorting, die daar uit kan voortkomen'³⁶. Neeff had opmerkingen gemaakt over de bouwvallige staat van de soldatenonderkoms: de stad liet wat kleine reparaties uitvoeren zodat Neeff zonder gezichtsverlies alsnog zijn goedkeuring kon geven. Timmerman Gerrit van Spanjen was inmiddels begonnen met een bestek voor een loods bij de Benschopperpoort, die onderdak moest gaan bieden aan de nieuwe hoofdwacht. Neeff had opnieuw bezwaren: de plek zou ongeschikt zijn. Ook daarin kwam de stad hem tegemoet, de loods verhuisde naar de stadsmuur bij het kerkhof. Eind mei werd de nieuwe loods voor de hoofdwacht in gebruik genomen en kon het stadhuis weer in oude staat worden gebracht. Dat bleek op 'eene ongelooflijke wijze gedeformeert' te zijn.

Neeff lag wel vaker dwars en soms overschreed hij daarbij de grenzen van de beschaafde omgang. Onaangekondigd dook hij op bij een vergadering van vicedrost en burgemeesters en eiste 30 paarden voor de artillerie, maar zag daar later van af. Een paar dagen later echter werd vicedrost Van de Meulen midden in de nacht uit bed gehaald: voor de deur stonden enkele officieren, die op stel en sprong paarden opeisten. Van der Meulen wilde dat niet alleen beslissen en liet in alle vroegte de burgemeesters optomelen. Ze waren nog niet op het stadhuis gearriveerd of de militairen kwamen melden, dat enkele burgers, na een goed gesprek met Neeff, vrijwillig hun paarden hadden afgestaan. Dat leek Van der Meulen sterk. Zijn wantrouwen werd later bevestigd: Neeff had de paarden eenvoudigweg in beslag genomen. Typerend voor de machteloosheid van het stadsbestuur was, dat diezelfde nacht diverse bataljons huzaren, Waalse troe-

pen en vrijcorporisten door de stad waren getrokken. Tegenover de manschappen van Neeff en de rondtrekkende legereenheden kon Van der Meulen weinig anders doen dan protesteren. Het waren niet alleen paarden, die verdwenen. Rondom de stad, buiten de muren, lagen vele moes- en pleziertuinen met tuinhuisjes van de IJsselsteiners. Sinds de troepen zich in de stad bevonden, werden die huisjes en de omliggende tuinen regelmatig geplunderd. Als antwoord daarop stonden de regenten burgers toe voetangels en klemmen te plaatsen. Nergens is echter iets te vinden over de effectiviteit hiervan en het zou de stad in een lastig parket hebben gebracht wanneer regelmatig militairen in de klemmen zouden zijn aangetroffen.

Lijdzaam verzet

In juni 1787 barstte een symbolische strijd los tussen de stad en de bezettende militairen. Overste Logan stuurde twee officieren naar Van Affelen Codde om de sleutels van de twee stadspoorten in beslag te nemen. Het afstaan van de sleutels hield een enorm prestigeverlies in en de burgemeester weigerde dan ook. Die sleutels waren aan de stad in bewaring gegeven door de stadhouder en hij alleen had het recht om daarover te beschikken. Logan drong niet aan: hij voerde ook maar orders uit. Overeengekomen werd dat de poortwachters niemand 's nachts zouden binnenlaten zonder dat een schildwacht dat had gemeld aan de hoofdwacht. Van Affelen Codde bond de poortwachters op het hart, dat zij de sleutels aan niemand mochten afgeven. De inmiddels ingelichte domeinraad ging nog verder: zij eisten dat na het sluiten van de poorten de sleutels direct naar een burgemeester werden gebracht. Pas in de ochtend konden ze daar weer worden afgehaald. De magistraat reageerde beleefd doch afwijzend. Dat legde een veel te grote druk op de burgemeesters. Tenslotte gingen 's nachts regelmatig mensen de poort uit, zoals de vroedvrouw, de stadsdoctor of de chirurgijns. Ook de officieren, met name Neeff, waren vaak onderweg en kwamen heel laat terug. Dat zou betekenen dat er iemand de hele nacht diende op te blijven om telkens de sleutels te gaan halen en weer terug te brengen. Mochten de militairen de sleutels met geweld willen nemen, dan konden noch poortwachters, noch burgemeesters zich daar tegen verzetten.

Van Rijssel ging steeds minder rekening houden met de omstandigheden in IJsselstein. Weliswaar trokken in juni 100 man uit Benschop naar de Meerndijk, maar die werden vervolgens naar IJsselstein gedirigeerd. Toen stuurde Van Rijssel nieuwe troepen naar de stad, die, omdat de voor de inkwartiering gehuurde en gekochte huizen vol zaten, weer bij burgers moesten worden ondergebracht. De magistraat gooide de handdoek in de ring en stelde Logan een andere oplossing voor: het geld dat de stad uitgaf aan de inkwartiering zou vanaf nu direct aan de militairen uitgekeerd worden. Die konden daarvan dan zelf voedsel en onderdak kopen. Dat bracht wat lucht, maar de klachten over de inkwartiering waren daarmee niet van de baan. Een voorbeeld van de overlast

Albertus van Rijssel, in 1786 benoemd tot commandant van het Hollands Cordon. Gravure door R. Vinkeles in: Vaderlandsche Historie - - - ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche Historie, XI, Amsterdam, 1793, 266.

die soldaten bleven geven, was het relaas van Daam van Rojen. Een bataljon van commandant Grenier lag bij het Klaphek aan de Vaart. Daar woonde Van Rojen, die al in mei te horen had gekregen dat zijn vrouw de opkamer diende leeg te maken voor gebruik door de Staten van Holland. De weken daarna werd bij De Heul een schildwacht geplaatst en zelfs een wachthuisje neergezet. Ondanks dat doorzocht een officier met 47 gewapende mannen van een Haags vrijcorps het huis. Zij gingen er met voedsel vandoor, maar Daam durfde niet al te luidruchtig te protesteren, omdat 'dit volk zeer woest en baldadig was, zonder het minste ontzag voor derselver officier te hebben'³⁷. Vervolgens werden twee kanonnen voor zijn huis geplaatst. Een paar dagen later lichtten enkele officieren en soldaten Daam 's nachts van zijn bed en dwongen hem zijn wagen in te spannen. De knecht

moest de heren vervolgens uren lang rondrijden, tot aan Schoonhoven toe, om deserteurs te zoeken. Dit soort willekeur kwam vaker voor. Jan Streef, de opzichter aan De Heul, was door een schipper verzocht meer water in te laten omdat diens boot dreigde vast te lopen. De schildwachten bij het huis van Daam hadden hem dat echter belet. Een gevaarlijke situatie, die de magistraat niet kon accepteren. Ze stuurden de gerechtsbode. Die probeerde met Jan Streef de schildwacht te bewegen, De Heul open te zetten, maar de soldaat verwees ze door naar zijn sergeant. Pas na diverse gesprekken volgde er toestemming, zodat de IJsselsteiners weer de controle over de waterstanden hadden.

De Goejanvervellesluis

Er gloorde licht aan de horizon voor de veelgeplaagde stadhouderspartij in IJsselstein. Willem V leek in Nijmegen het conflict te willen uitzitten, maar dat was niets voor zijn vrouw Wilhelmina. Zij besloot de zaak te forceren. In juni 1787 trok zij met een gevolg incognito richting Den Haag en werd bij Hekendorp aan de Goejanvervellesluis door de patriotten tegengehouden en teruggestuurd. Zij overtuigde vervolgens haar broer, de koning van Pruisen, ervan dat deze belediging gewroken diende te worden. De Staten

van Holland, die hoopten op steun van hun Franse bondgenoten, kregen te horen dat die niet zou komen. De droge zomer met zijn lage waterstanden maakte inundatie onmogelijk. Onder de patriotten groeide het besef dat, mochten de Pruisen daadwerkelijk aanvallen, zij er alleen voor stonden. Onduidelijk was of de Hollandse legereenheden zouden vechten of terugtrekken.

Terugkeer van de stadhouder werd door de IJsselsteinse magistraat uiteraard toegejuicht, maar voorlopig dreigden er vooral gevaren. 'Dat in deese verwarde tijden deese stad door de daar ingetrokkene militie lichtelijk zoude kunnen werden geevacueerd, en wanneer de stad Utrecht mocht worden aangetast, door deselve, volgens de algemeene berichten zal werden ontruimt, dat deese stad als dan ten eenenmaale bloot leggende een ofte andere partij der vrijcorpsen zonder patent daar in zoude kunnen trekken, dat deese stad als dan aan allerhande onaangenaamheeden en geweld zouden zijn geexponéerd'³⁸. IJsselstein lag er dus onbeschermd bij wanneer de gehate troepen zouden vertrekken. Een ironische situatie. Een oplossing zou kunnen zijn, de eigen schutterij weer in de wapenen te roepen en opdracht te geven de poorten te bewaken en de muren te bemannen. De schutterij was daartoe gaarne bereid, maar was volstrekt onvoorbereid. De patronen voor hun snaphanen, lang ongebruikt opgeslagen in de doelen, waren misschien bedorven. Ook waren het er veel te weinig. In het diepste geheim stuurde het stadsbestuur schipper Jan de Haan naar Gouda om daar onopvallend 200 pond kruit en lood in te slaan. In Gouda bleek echter geen kruit te vinden, zodat De Haan een gang langs verschillende plaatsen moest maken. Pas in Rotterdam kreeg hij voldoende kruit en kogels los. Hij had die lading stiekem aan boord gesmokkeld van de boot van de broers Willem en Gerrit van Os uit IJsselstein. Eenmaal buiten Rotterdam brachten ze de lading over op het schip van De Haan. Die voer in het donker naar IJsselstein en legde de boot achter het kasteel aan. Het plan was om de lading in het gevangenhok op het kasteel op te slaan. Ondanks al deze geheimhouding was de exercitie niet zonder getuigen gebleven. Al dezelfde avond verschenen kapitein Berkhuis en adjudant Palm bij de vicedrost met de boodschap dat er illegaal kruit de stad zou zijn binnengebracht. Van der Meulen wimpelde ze af. Er was niets aan de hand, de stad had voor de eigen verdediging wat kruit ingeslagen en dat was verder hun zaak niet. De heren namen daarmee echter geen genoegen. Even later kwam Maarten de Haan, vader van schipper Jan, bij de vicedrost melden dat Jan en hij door de soldaten waren ondervraagd. Terugkerend naar zijn huis werd Maarten zelf gearresteerd en op de hoofdwacht opgesloten. Van de Meulen stormde uiterst verontwaardigd naar overste Logan: de militairen hadden geen gezag over IJsselsteinse burgers en het druiste tegen alle rechtsprincipes in om mensen op de openbare weg zonder enige vorm van beschuldiging te arresteren. Logan, van zijn bed gelicht, verweerde zich op de sommering De Haan direct vrij te laten met de constatering dat het gesmokkelde kruit contrabande was en bedoeld om doorgesluisd te worden naar de stadhouderlijke troepen. Pas na een plechtige verzekering van het tegendeel door de magistraat was hij bereid om

Maarten de Haan vrij te laten. Van Rijssel liet de volgende ochtend weten dat het kruit in beslag genomen moest worden. Kapitein Berkhuis, die de boodschap overbracht, beschuldigde de IJsselsteiners van heulen met oproerkraaiers. Dat bewees wel het zingen op straat van Oranje Boven en het dragen van oranje bloemen en linten. Van der Meulen liet zich niet uit zijn tent lokken.

Daarnaast werd de eis de stadssleutels te overhandigen herhaald. De stad weigerde. De sleutels waren haar zaak en ze moest zich toch kunnen verdedigen, mochten de troepen de stad verlaten. Pas in juli 1787, toen ook de Staten van Holland opriepen de stadssleutels af te geven met als alternatief militair ingrijpen, gingen de regenten door de knieën. Voor alle zekerheid benadrukten ze, dat IJsselstein altijd zelfstandig was geweest en dit gebaar niet betekende, dat de Staten van Holland enige rechtsmacht bezaten over de stad. De eed van trouw was afgelegd aan de stadhouder, hij bleef hun soeverein. Elke verantwoordelijkheid voor kwalijke gevolgen, voortkomend uit de afgifte van de sleutels, legden ze geheel bij de Hollandse Staten. Het kruit werd door Logan in beslag genomen.

Het einde in zicht

Eind juli 1787 begon het voor steeds meer mensen duidelijk te worden, dat de steun voor de patriotten afkalde. Hun hoop op Franse steun was ijdel gebleken. Er gingen geruchten dat de Hollandse soldaten IJsselstein ieder moment konden verlaten. Dat leek te vroeg gejuicht: juist in deze tijd verscheen er een nieuw regiment dragonders onder luitenant Mascheck in de stad, die het garnizoen op orders van de Staten overnam. De stemming was gevaarlijk: sommige inwoners wachtten ongeduldig op de verdrijving van de patriotten en ook waren er soldaten, die hun oranjegezinheid niet onder stoelen of banken staken. Dat leidde tot conflicten. Begin augustus kreeg Christiaan Schoetzer, lid van een vrijcorps in Utrecht, het aan de stok met de soldaten die in zijn huis waren ingekwartierd. Hij maltraiteerde enkele soldaten, waarna hij door soldaten uit zijn huis werd gehaald en opgesloten, voordat de magistraat kon ingrijpen. Logan had echter zijn lesje geleerd en berichtte onmiddellijk, dat als schout en schepenen zich met de zaak zouden bezighouden, hij de gevangene zou uitleveren. Voor de schout een ingewikkelde zaak: Schoetzer was als lid van een vrijcorps militair, maar was in burgerkleding opgepakt. Viel hij nu onder de militaire of onder de burgerlijke rechtspraak?

In deze licht ontvlambare sfeer naderde de 24ste augustus, de verjaardag van de oudste zoon van Willem V. De Staten van Holland verboden IJsselstein om te vlaggen en klokken te luiden, omdat zij hadden 'begrepen dat zulks uit hoofde der tegenwoordige omstandigheden gelegenheid tot baldadigheden en uitsporigheid van 't gemeen zoude kunnen geven'³⁹. Het garnizoen kreeg opdracht daar streng op toe te zien. Dit keer was ook de magistraat overtuigd van de wijsheid van dit besluit. Ze stond geen publieke

feestvreugde toe wegens 'de critique toestand van het land'. Iedereen moest zijn vreugde 'in stilte in zijn hert pleegen'⁴⁰. Luitenant Maschek beloofde dat hij persoonlijk op de rust zou toezien. Van der Meulen zag echter liever dat Maschek 'in de eerste plaats geliefde te besorgen, dat zijne onderhebbende manschap zelve in ordre gehouden wierd, en geene ongeregeldeheeden pleegden'. Hij had ook aanleiding: een paar dagen daarvoor had een aantal dragonders een groep kanonnières op straat bedreigd door met hun geweren 'over de grond krassende, uit al hun macht roepende en schreeuwende de allervuilaardigste woorden en liedjes tegens den heer & baron deeser plaats'. Maschek wist van niets, tot verwondering van Van der Meulen, want het was het nieuwtje van de dag!

De vicedrost feliciteerde de volgende dag de magistraat met het feit, dat er op de verjaardag van de prins niets noemenswaardigs was voorgevallen. Hij was nog niet uitgesproken of Jacobus, zoon van schipper Joost van der Vlist, kwam klagen. Hij was met zijn schuit uit Benshop gekomen en had die gelost bij de Benschopperpoort. Daar werd hij door militairen beschuldigd, hun gesprekken af te luisteren. Een van de konstabels joeg hem stomp en met de sabel op de rug slaand weg. Protest bij luitenant Van der Kriek had slechts geleid tot arrestatie van zijn vader, omdat die een gele das droeg. Toen de vicedrost verhaal ging halen, hielden de soldaten bij hoog en laag vol dat ze Jacob driemaal wegens afluisteren hadden gewaarschuwd en dat diens vader 'vrij assurant en brutaal tegens hun had gesproken, een orange das om den hals hebbende'⁴¹. Op hun beurt was Van der Kriek er van overtuigd dat er 's nachts, toen hij de hoofdwacht verliet, op hem was geschoten van achter de kerk. De patrouille die meteen was uitgezonden, had niemand aangetroffen. Toen de nachtwachten werden gehoord, zei Jan Beloo dat er wel een schot was geweest, maar zijn collega Piet Garskamp was er van overtuigd dat het schot in de hoofdwacht zelf gevallen was. Hij had bovendien iemand 'lompaerd' horen roepen en ging er van uit dat het om een ongelukje ging.

Dit soort wederzijdse irritaties en beschuldigingen over en weer namen hand over hand toe. Maschek pakte een paar dagen later Pieter van Os op, omdat die Oranje boven had geroepen. Deze Pieter was een oude bekende van schout Van der Meulen, omdat hij buiten de stad een illegaal logement voor onguur volk uitbaatte en daarvoor diverse malen voor de schepenbank was geroepen. Maar het ging om het principe: burgers vielen onder de competentie van de vicedrost, niet onder die van de militairen. Van Os was niet de enige die zonder vorm van proces achter de tralies belandde. De magistraat ging daarom maar weer eens klagen bij de domeinraad: de militairen hadden zich niet ontzien 'een persoon, aan wien provisioneele protectie verleend was', op te pakken en met geweld naar Utrecht en vandaar onder militaire begeleiding naar Woerden te deporteren, waar hij voor een onbevoegde rechtbank werd gebracht⁴².

Op 8 september werd het laatste Pruisische ultimatum in Den Haag afgewezen. Een inval was onvermijdelijk geworden. IJsselstein maakte zich op voor de strijd. Kolonel Van Affelen Codde huurde twee onderofficieren van de Hollandse troepen in om de

schutterij van de stad te trainen in de wapenoefening. Hij had daarvoor toestemming van Logan gekregen, maar de exercitie werd door andere militairen tegengehouden. Voor die oefening waren de geweren naar het kasteel gebracht. Ze stonden daar nu ongebruikt en schutterskapitein Van der Roest stelde voor ze schoon te maken en op te bergen in de schuttersdoelen. Maar Mascheck wilde daarvoor geen toestemming geven. Van Affelen Codde bood aan de geweren onder begeleiding van dragonders naar de schuttersdoelen te laten brengen. In de tussentijd had smid Zeeger de Groot, zich van geen kwaad bewust, de geweren al naar zijn werkplaats gebracht om ze daar schoon te maken. Mascheck was door zijn opperbevelhebber Van Rijssel opgedragen de geweren, inclusief kruit en kogels, in beslag te nemen. Er brak paniek uit toen de geweren onvindbaar bleken. Mascheck verdubbelde de schildwachten bij de poorten en omsingelde het kasteel met bereden dragonders. Bewapende patrouilles trokken door de stad. De luitenant was er blijkbaar van overtuigd dat de schutterij een coup wilde plegen. Al die tijd stonden de wapens gewoon bij de smid. Daar werd uiteindelijk een inval gedaan. De magistraat, 'van alle middelen ontbloot om ons tegens desen eisch te ver-setten'⁴³, overhandigde het wapentuig aan Mascheck.

Stuiptrekkingen

Dit was de laatste keer dat Mascheck een vuist kon maken. Een week later deelde hij mee, dat zijn dragonders de stad zouden verlaten. Hij eiste dat daarbij 'insolentien en toestanden' achterwege zouden blijven. Zo niet, dan zou hij de stad in alle vier de hoeken in brand laten steken. Het tij was echter gekeerd. Eventuele brandstichters, zo antwoordde Van der Meulen, zouden door hem gevonden en voor het gerecht worden gebracht. De stad was eindelijk vrij van militairen. Het noodplan trad in werking. Er werd naarstig gezocht naar de niet teruggeven stadssleutels om de poorten te kunnen sluiten, de schutterij moest worden opgeroepen en de poorten en torens bemand. De poortwachter van de IJsselpoort vond de sleutels in de hoofdwacht en de schepenen Griethuizen en Hugenholtz troffen op het kasteel in alle haast achtergelaten kruit, kogels, veel materieel van de artillerie, sabels en patroontassen van de schutterij aan. Daarmee kon een burgercompagnie worden bewapend, waarvoor men liever koos dan voor herbewapening van de schutterij. Die zou tenslotte de verdeeldheid van de bevolking weerspiegelen. De burgers voor de compagnie werden met zorg gekozen zodat ook geen sprake zou zijn van een oranje bijtjesdag.

Rijksgraaf Van Solms, de commandant van de verdediging van Utrecht, wilde, hoewel hij al in het geheim had besloten de stad Utrecht te verlaten, pogen om delen van de waterlinie in werking te stellen. Daarvoor eiste hij ook bij het stadsbestuur van IJsselstein arbeiders op. Een honderdtal diende zich aan de Vaart te melden, voorzien van spaden en schoppen. Uit angst voor repercussies willigde men die eis in. Bij de Vaart werden de mannen op de pont naar Vianen gezet en daar in het stadhuis

gebracht. Na hun naam te hebben opgegeven werden ze naar Hagestein gestuurd om de Lekdijk door te steken. Na een hele dag graven kregen ze slechts wat restjes van hun bewakers te eten. Tot het donker werd moest verder worden gegraven. Een paar uurtjes slaap in de herberg De Rode Leeuw werden ruw verstoord toen ze om half vier weer aan het werk gezet werden, alleen gesterkt door een glaasje jenever. Toen er 's middags troepen te paard vanuit Everdingen optrokken, vluchtte hun escorte. Eindelijk konden ze naar huis, na dagenlang met sabels en rotings als honden geslagen te zijn als ze niet hard genoeg opschoten. Op de terugweg werd een deel van de arbeiders opnieuw geronseld om een andere dijk door te steken. Toen dat niet lukte, werden ze in De Rode Leeuw opgesloten. Pas tegen de ochtend ontdekten ze dat ook hun nieuwe bewakers er van door waren gegaan. Nog was de ellende niet voorbij. Voor de poorten van IJsselstein, met hun huis in zicht, werden ze door de aan de Vaart gelegde militie opnieuw bijeengedreven en naar een schuur gebracht en zonder eten opgesloten. Ze moesten de dijken bij de Doorslag en Jutfaas versterken en het water in de Vaartse Rijn keren. Na een dag werken kregen ze pas 's avonds een stuk brood met kaas en wat bier. In plaats van slapen moest er worden doorgewerkt bij het Oudslijker Veer. Pas de volgende middag kregen ze weer wat te eten. Tot de lantaarns uitdoofden en niemand meer een hand voor ogen kon zien, werd er verder gezwoegd. Na een uurtje rust marcheerden ze naar de Vaart om kanonnen te trekken en kruit en kogels in het water te smijten. Toen ze daarmee klaar waren, bleken hun schoppen en spaden verdwenen. Pas daarna wisten ze te ontkomen. De eenvoudige daggelders hadden al die dagen geen inkomen genoten. Ze kregen een kleine bijdrage uit de stadskas.

Het was de laatste stuiptrekking van de patriotse legereenheden: op 18 september 1787 meldde burgemeester Van Affelen Codde, dat er 2000 man Pruisische troepen aan het Klaphek waren aangekomen. IJsselstein stuurde ze een lading aardappelen. De patriotse machtsstrijd leek voorbij. Het was tijd om de rekening op te maken.

De afrekening

Voor een groot deel van de IJsselsteinse bevolking was het wegtrekken van de Hollandse troepen een grote opluchting. Geen soldaten meer in huis, geen kosten voor inwoning en voedsel, geen dreiging van inbeslagname van paarden en wagens, geen dwangarbeid. Voor de aanhangers van de stadhouder was er nog meer reden tot feestvreugde: Willem V werd in al zijn functies hersteld, de tijden van weleer zouden herleven. Voor de patriotten en hun aanhangers was dat herstel van Willem V een akelige streep door de rekening. Hun drang tot vernieuwing leek ten dode opgeschreven. Ze hadden zich niet geliefd gemaakt bij hun stadsgenoten en vreesden repercussies.

Ook het stadsbestuur wenste geen relletjes. Een verzoek aan de Pruisische commandant om wat soldaten te sturen om eventuele gevechten de kop in te drukken, werd echter afgeslagen. Een aantal inwoners vroeg om bescherming van hun persoon en

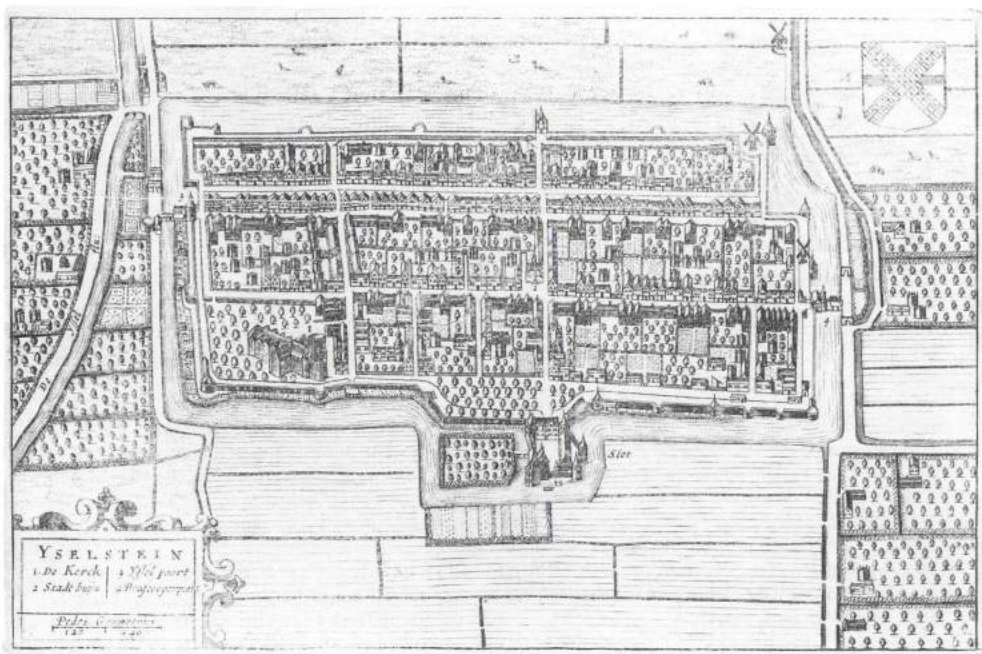
hun spullen. Bij de voormalige hernhutter predikant Johannes Petsch waren al eens de ruiten ingegooid. Prominente patriotten als W.J. van Everdinge van der Nijpoort, bewoner van de buitenplaats Zeevliet, 't Hoen, Lyklama, Jacob Haegen jr, en de vrouw van de gevluchte Willem van den Bosch deden een dringend verzoek om protectie. In de stad IJsselstein bleef het redelijk rustig. De sterkste antipatriotse gevoelens leefden onder de plattelandsbevolking, die het zwaarst gebukt was gegaan onder de inkwartiering. In Benschop nam men wraak op schout Cornelis Graves. Zijn huis werd geplunderd en hijzelf vluchtte naar IJsselstein. In de stad zelf bleef het bij wat opstootjes van dronken boeren, die hier en daar een ruit lieten sneuvelen.

Wist de eigen bevolking zich in te houden, de Pruisische soldaten hadden minder compassie met de patriotten. De plunderingen bleken bovendien niet geheel spontaan. Het huis van Graves bijvoorbeeld was door de Pruisen flink leeggehaald, maar het eveneens daarin gevestigde kantoor van de grondbelasting lieten de plunders op miraculeuze wijze ongemoeid. Uit getuigenverslagen bleek, dat de Pruisische soldaten expliciet naar het huis van Graves hadden geïnformeerd. Dat bevestigde het gerucht, dat er een 'zwarte lijst' zou zijn van mensen die ongestraft aangepakt konden worden. Uit angst dat ook hij op die lijst figureerde, vluchtte de Benschopper predikant Th. Bussingh met vrouw en kinderen naar IJsselstein. Ze hoefden daar niet op een warm welkom te rekenen. Graves kreeg van de magistraat te horen dat hij zelf maar zijn zaakjes op orde moest brengen. Ook werd er niet al te voortvarend werk gemaakt van de arrestatie van de plunders, vooral niet omdat na enig speurwerk bleek, dat een groot deel van de Benschopper bevolking zich aan Graves' spullen had vergrepen. Als klap op de vuurpijl kreeg de gevluchte schout ook nog een naheffing aan zijn broek, omdat bij de spullen die hij had kunnen redden, nog een vaatje sterke drank was inbegrepen. En daarover dienden invoerrechten betaald te worden

De stadhouder aan de macht

Op 18 september 1787 werd Willem V in de stad Utrecht feestelijk ingehaald. De meeste patriotten uit dat bolwerk waren intussen naar Amsterdam of richting Frankrijk gevlucht. In Amsterdam bevond zich ook een aantal IJsselsteinse patriotse voorlieden. Willem V schonk de meeste soldaten van de Hollandse legereenheden amnestie: het waren vooral de officieren die de keuze voor de patriotse Staten werd aangerekend. Velen van hen werden ontslagen of kregen vervroegd pensioen.

Vanuit Utrecht was de stadhouder van plan direct naar zijn residentie in Den Haag af te reizen. Daar kreeg vicedrost Van der Meulen op het laatste moment lucht van. Hij trommelde de magistraat bij elkaar, inderhaast werden enkele triomfbogen bij de stadspoorten geïmproviseerd. In het huis van schipper Maarten de Haan verzamelde zich de *fine fleur* van IJsselstein om de stadhouder bij zijn doortocht te verwelkomen. Niet alleen de burgemeesters en alle schepenen, ook de kerkenraadsleden onder aanvoering

Plattegrond van IJsselstein door M. Boxhorn, 1649. HUA, Top. Atlas 564-1.

van de predikanten maakten hun opwachting. Pieter van der Meulen begreep dat een prins op doorreis geen tijd had voor ellenlange speeches. Namens de gehele bevolking van IJsselstein nam hij de taak op zich, de prins welkom te heten. Toen de koets om vijf uur in de middag arriveerde, hoorde de stadhouder vriendelijk de groet aan en antwoordde 'op het minzaamste'. Onder de erepoorten reed hij vervolgens de stad binnen en vertrok direct weer richting Den Haag.

Met al die soldaten, al waren het dan de Pruisische 'bevrijders', kwamen weer bekende problemen boven. Veel verlofgangers uit de legerkampen rondom IJsselstein zochten hun vertier in het stadje. Een van de Pruisische grenadiers was zo door het dolle in herberg St. Joris, dat hij zich tegen zijn eigen officier keerde. Niemand durfde de man te benaderen en men wachtte tot hij zijn roes bij de stadpoort lag uit te slapen, alvorens bericht te sturen naar zijn commandant of ze hem alsjeblieft wilden komen ophalen. De IJsselsteiners wilden hem ook niet te hard vallen, omdat ze hoopten dat hij hen zou kunnen helpen een deel van de door de patriotten geconfisqueerde paarden en wagens terug te krijgen. Die stonden ergens bij Ouderkerk aan de Amstel. Ook de rondtrekkende deserteurs uit de Hollandse regimenten vormden een gevaar, waartegen de Pruisen hen konden beschermen. Verwarrend genoeg behoorden sommige eenheden van de Hollandse militie, nadat hun patriotse officieren op non-actief waren gesteld, nu onder oranjegezinde kapiteins tot de 'goede kant'. De soldaten waren echter dezelfde en hadden soms nog een appeltje te schillen met de bewoners van de stadjes waar ze ooit waren ingekwartierd. Zo arriveerde opnieuw het – nu dus stadhouderlijke – regiment

van Van Bijland in IJsselstein. Gelukkig had de magistraat in dit geval het gezag van de stadhouder om mee te dreigen. Ook luitenant Mascheck keerde met zijn dragonders terug.

Patriotten roeren zich voorzichtig

Ruim een maand na het bezoek van de stadhouder werd het de patriotten duidelijk, dat ze in IJsselstein geen oranjefurie meer te vrezen hadden. Met lede ogen moest de magistraat aanzien dat men 'de zogenaemde patriotten, welke zich zeedert veertien dagen in deze stad stil hebben gehouden, begind weer meer op straat te zien, vooral Lijclama, die noch even kwaadaerdig is gebleeven, gelijk ook zijn vrouw'⁴⁴. De juffrouwen Hagen en Van der Muelen paradeerden met keeshondjes (de mascotte van de patriotten) op straat. Ook keerden enkele van de naar Amsterdam gevluchte patriotten terug, onder wie Pieter Jacob van de Muelen (Hij zou enkele weken later naar Duitsland uitwijken). De eveneens gevluchte Willem van den Bosch overleed in ballingschap. Zijn vrouw raakte aan de drank en verliet IJsselstein enkele maanden later. Maar veel teruggekeerde vrijcorporisten bleven. Dat gaf nogal wat gemor onder de andere inwoners van IJsselstein, want lidmaatschap van een vrijcorps was onverenigbaar met de eed aan de stadhouder. De magistraat wilde graag van de domeinraad horen hoe men zich tegenover deze 'verraders' diende op te stellen.

Ook Dominicus Rogier, predikant van Lopikerkapel, ontdekte dat ex-patriotten niet welkom waren. Hij huurde een huis in de Havestraat, maar kreeg geen toestemming dat metterwoon te betrekken, omdat men het nodig achtte 'alle die geene, welke gehouden worden de sentimenten tegen zijne doorluchtige hoogheid in de onrust, de republieq zo lange verdeelt hebbende, te zijn toegedaan geweest' te weren⁴⁵. Hij was niet de enige die niet welkom was vanwege zijn patriotse sympathieën. Een zekere Knipscheer verdacht men ervan lid te zijn geweest van een vrijcorps. Hij werd opgeroepen binnen acht dagen een verklaring te overleggen dat hij niet had behoord tot een van de 'vernietigde societeiten en genoodschappen der zo genaamde patriotten', maar zich als een goed getrouw en vreedzaam burger had gedragen. Anders diende hij de stad te verlaten. Willem de Ridder, die zich als wagenmaker in de stad wilde vestigen, stuitte eveneens op hindernissen. Niet alleen werden de regenten hem, omdat hij een bekende dronkaard en ruziemaker was, maar ook omdat hij geen burgerrecht bezat. Aan zijn vakkenis werd getwijfeld omdat hij het niet verder had gebracht dan leerling. Maar doorslaggevend was waarschijnlijk Willems aanhankelijkheid aan de patriotse zaak.

Niet alleen patriotten hadden de stad verlaten. Al eerder was de zeer populaire catechiseermeester en ziekenbezoeker Arnoldus Geelkerken tijdens de ellende met de schutterij naar het oranjegezinde Amersfoort vertrokken. De magistraat, die hem hogelijk waardeerde, niet alleen vanwege 'de geneegenheid van de gantsche gemeente voor

deese man', maar ook omdat hij zich tijdens 'de troubelen en oneenigheeden als een stil en vreedelievens ingezeeten gedragen' had⁴⁷, hoopte hem te kunnen overhalen om naar IJsselstein terug te keren door hem een hoger salaris te bieden. Ondanks enige twijfel bij Geelkerken vond die 'geen vrijheid nog volkomen ruymte voor mijn gemoed om de beroepinge aan te neemen'⁴⁸. Het is niet ondenkbaar dat Geelkerken geen zin meer had in de onrust in IJsselstein: als ziekenbezoeker had hij de sentimenten van de bevolking van dichtbij leren kennen. Dat er onder de oppervlakte nog van alles leefde, realiseerde de magistraat zich ook wel. Toen de domeinraad voorstelde, de schutterij weer in te stellen om de beschikking te hebben over een sterke arm bij rellen en onrust, wilden de regenten daar absoluut niet van weten. De magistraat oordeelde 'dat het in de wapenen brengen der schutterije [---] allergevaarlijkste gevolgen nae zich zouden sleepen, [---] dat zulks mitsdien niet behoort te geschieden, ten einde deese stad niet aan de uiterste verwarringen en confusie bloot te stellen, maar dat alles wat mogelijk is behoort gedaan te worden, om wederom militie te bekomen'. Reden was dat ze 'seer bedugt zijn, dat uit hoofde van de verschillende denkwijze der in- en opgezeetenen van deese stad en baronnie de publicque rust, de veiligheid alhier zonder adistentie van militie in deese tijdsomstandigheeden beswaarlijk geconserveerd en bewaart zal kunnen werden'⁴⁹. Daarom kozen ze, ondanks alle slechte ervaringen van de afgelopen jaren, liever voor soldaten. De schutterij was onderling te zeer verdeeld om ingezet te kunnen worden. Een burgeroorlog zou het gevolg kunnen zijn. Het lijkt er op dat zelfs na de inkwartiering er nog steeds een grote groep IJsselsteiners de patriotten steunde. In ieder geval groot genoeg om voor onrust te kunnen zorgen.

Wraak

Een kleine delegatie vertrok naar Den Haag, niet alleen om de stadhouder in persoon te feliciteren met de gelukkige afloop, maar ook om hun standpunten nog eens toe te lichten en te vragen wat te doen met de overgebleven patriotten. Na met de schuit in Den Haag te zijn gearriveerd, namen namen de IJsselsteiners deel aan een jachtpartijtje met de prins, waarbij ze allervriendelijkst werden behandeld. De stadhouder beloofde de baronie onder 'zijn hoogst derselver gunstige protectie'⁵⁰ te nemen.

Thuisgekomen werd de afvaardiging geconfronteerd met de weinig rooskleurige werkelijkheid. Lyklama en zijn vrouw hadden zich in de kerk een aantal malen misdragen: bij de gebeden voor het behoud van de stadhouder keken ze brutaal rond of wapperde mevrouw Lyklama met haar waaier om lucht te geven aan haar verveling. De predikanten vroegen hun daarop om maar van verder kerkbezoek af te zien. In de kerk kwamen ze vervolgens alleen nog maar bij dominee Hugenholtz, die patriotse sympathieën koesterde. 'Veeltijds liet hij zich een of ander woord ontglippen vooral in het bidden voor zijn hoogheid hetgeen mij ergerde en mij uit dien hoofde meenige maelen van onder zijn gehoor heeft doen wegblijven'⁵¹, zo beschreef Van de Meulen het gedrag van

Hugenholtz, dat hem extra stak omdat de dominee een persoonlijke vriend was. Hugenholtz bevond zich onder de patriotten, die het meest bevreesd waren geweest voor wraakneming, maar die nu de dreiging voorbij leek, weer zijn oude idealen vanaf de kansel begon te verkondigen. Hij hield zelfs een preek, waarin hij in bedekte woorden aanhangers van de stadhouder verweet een afgod te aanbidden en het ware geloof ingeruild te hebben voor werelds klatergoud. Van der Meulen vreesde dat zulke praatjes vroeg of laat tot rellen zouden leiden.

Het werd tijd voor eens en altijd af te rekenen met de patriotten. Vicedrost en burgemeesters stelden begin 1788 een lang epistel op, een soort inquisitoir, waarin ze een opsomming gaven van de belangrijkste patriotten en hun misdaden ³¹. Het verhaal begon met de burgereed: ieder die deze eed had afgelegd, beloofde daarmee nooit met iemand om te gaan of te spreken als dat 'hinderlijk' zou kunnen zijn voor Zijne Hoogheid. Deze eed, getooid met 'merkteekenen van grijsheid' was mogelijk zo oud als de stad zelf. Het viel de briefschrijvers dan ook zwaar te moeten vertellen, dat er burgers en ingezetenen waren geweest, die zich, in een verderfelijke kabaal verenigd, tegen de hoogheid hadden gekeerd. De aanhangers van de stadhouder waren door deze ellendigen als uitvaagsel behandeld. En dat alles met heimelijke acties. Dit laatste uiteraard om te voorkomen dat de magistraat het verwijt zou krijgen, dat hij niet tijdig had ingegrepen. Ook de oprichting van de schutterij was niet gericht op de veiligheid, beseften de opstellers nu, maar tegen de stadhouder, wat wel bewezen geacht mocht worden door het feit dat het reglement was geïnspireerd door dat van de Utrechtse vrijcorpsen. Stadsdoctor Lyklama had niet alleen zichzelf en zijn vrouw als betalende leden bij dat Utrechtse vrijcorps aangemeld, maar ook zijn inwonende nicht A. Moens, zijn dochtertje Johanna van dertien en zijn zoontje Albertus van acht. Nog na zijn afzetting als schutterskapitein was Lyklama zich blijven misdragen. Hij was mee opgelopen met door IJsselstein marcherende vrijcorporisten en had ze opgestookt flink van zich af te bijten. Een dreigende confrontatie tussen soldaten en oranjegezinde inwoners bij de Benschopperpoort had waarschijnlijk zijn oorzaak in gestook van Lyklama. Toen begin 1787 luitenant van de artillerie Hieronymus Janson was opgepakt omdat hij trouw was gebleven aan Oranje, kwam Lyklama hem in het gevang opzoeken. 'En teegens hem zeide, Janson, nu staat u voor de deur te hangen of beedelen als een orangeklant'. Toen deze luitenant Janson hem op in november 1787 op straat ontmoette en vroeg, of 'hij nog deselve hater van het huis van Orange was als hij te voren geweest was' had Lyklama daarop volmondig met 'ja' geantwoord.

Ook schepen Dirk van den Bosch en Pieter Jacob van der Muelen hadden behalve zichzelf hun kinderen betalend lid gemaakt van de Utrechtse vrijcorpsen. Van der Muelen had een belangrijke rol gespeeld in het verbod op het vieren van de prinselijke verjaardag, dat bijna tot een bloedbad had geleid, en was vervolgens lid geworden van de patriotse vroedschap van Utrecht. Zijn zoon Jan Hendrik had in de herberg St. Joris de herbergier bedreigd en geroepen dat de prins verslagen moest worden. In de schuit van

Utrecht naar IJsselstein had de aanblik van een Oranjevlag op een steenoven hem de opmerking ingegeven, dat die vlag beter op de galg kon worden geplaatst. Een perfide rol was gespeeld door gerechtsbode Gerrit van Lockhorst. Zonder toestemming van zijn broodheren lid geworden van de schutterij, had hij zijn functie misbruikt om de magistraat buiten spel te zetten. Hij had het bezoek van een lid van de domeinraad eigenmachtig vervroegd, zonder de magistraat daarvan op de hoogte te stellen. De zo gewonnen tijd was gebruikt door de burgerkrijgsraad om de domeinraad tegen het stadsbestuur op te zetten. Willem van den Bosch tenslotte had regelmatig de stadspoorten laten openen voor familieleden van generaal Van Rijssel, die in IJsselstein woonden. Hij had Neeff geholpen met het in beslag nemen van paarden, waarbij hij Jan Wilschut, die zich wilde verzetten, te lijf was gegaan. D'Everdingen van der Nijpoort had 'in zijne omgang en conversatie getoond tot deese te behooren, die oude constitutie te verachten en naar nieuwigheeden te staan' en hij had deelgenomen aan de collecte voor Hattum en Elburg.

Soms waren de beschuldigingen wel heel triviaal. Schutter Hannes Wormestein kon op straat niets ter ere van de stadhouder horen zingen zonder zich daar over op te winden en er tegen in te gaan, zoals diverse kinderen hadden ondervonden. Toen een paar kinderen op straat zongen: 'het vrijcorps zal ten onder gaan, maar de prins zijn naam zal nooit vergaan' riep Wormestein terug: 'Orange zal te gronde gaan het vrijcorps zal boven staan, de prins moet naar den donder!' Dit geeft wel aan dat sommigen hun kans schoon zagen om oude vetes te beslechten. Enkele vrouwen figureerden wel erg vaak als getuige van patriots wangedrag. Zij hadden bij de doorreis van Willem V de vrouw van kleermaker Van Gelder horen mompelen: 'daar moet die stinkert nog doorreiden'. Pieter de Groot, Anthonij Moes en Hannes Groeneveld hadden gezongen: 'Braave luij uit de societeit, de prinslui zijn haar geldje kwijt', gevolgd door 'Al is het prinsje nog zo groot, al eeren moet den donder'.

Vicedrost en burgemeesters leken verblind door wraak en maakten weinig onderscheid tussen de verschillende beschuldigingen. Van der Meulen zou het liefst al deze figuren levenslang uit hun functies hebben gezet en ze de toegang tot de baronie ontzegd. De domeinraad kon letterlijk en figuurlijk wat meer afstand bewaren. Zij besepte dat de juridische onderbouwing van veel beschuldigingen volstrekt onvoldoende was om tot vervolging over te gaan. Van der Meulen moest zijn woede wegslikken: uiteindelijk kwam hij tot het inzicht dat de meesten hooguit een berisping kon worden opgelegd. Alleen de gevluchte patriotten, zoals Van der Muelen en Van den Bosch, werden verbannen.

Aparte gevallen waren de ontslagen officieren uit de Hollandse militie. Enkel hadden zich in IJsselstein gevestigd: luitenant-kolonel Frikke woonde bij Gerrit van der Roest, bij Dirk van den Bosch waren majoor Van den Heuvel en kapitein Schevikhaven in huis, en kapitein Tekko en luitenant Tullings hadden onderdak gevonden bij bakker Van Eck. Luitenant Weissenbroek was getrouwd met een IJsselsteinse en woonde in de stad,

evenals luitenant Hombach. De vicedrost wilde eigenlijk van al deze ex-militairen af. Hij was de ellende van de inkwartiering en hun onbeschofte gedrag nog niet vergeten. Het kostte echter nog enig juridisch touwtrekken voordat duidelijk werd dat de heren officieren niet langer immuun waren voor het stadsbestuur en hun militaire status was opgeheven. Toen dat duidelijk werd, kon de magistraat stappen tegen hen ondernemen. Knipscheer merkte dat als eerste: als gewezen lid van een vrijcorps werd hij onmiddellijk de stad uitgezet.

Wijze lessen

Een paar duidelijke lessen hadden de regenten geleerd. Het belang van de burgereed stond ze zeer helder voor de geest. De magistraat voerde een nieuwe regel in: het burgerschap ging niet meer automatisch over op zonen van burgers; die dienden voortaan in persoon de eed te komen afleggen. Een tweede maatregel hield in, dat alle reglementen en instructies van ambten en door de stad te vergeven werkzaamheden tegen het licht werden gehouden. Zo moest in de toekomst voorkomen worden, dat bijvoorbeeld ambtenaren zich tegen hun opdrachtgevers konden keren. Van sommige functies werd de bestaande ambtseed strikter, bij andere werd zij nieuw geformuleerd. Dat men bovendien bij de sollicitatie sterk ging letten op het gedrag in de afgelopen jaren sprak vanzelf. Een van de eerste die daarmee te maken kreeg was de nieuwe catechiseermeester J. Hoenig. In het voordeel van Hoenig spraken niet alleen de 'allerloffelijkste getuigenissen' van zowel predikanten als particulieren, maar hij bleek iemand die 'geduurende de inwendige beroerten de oude constitutie sterk heeft voorgestaan'⁵². Hij zou medeverantwoordelijk worden voor de godsdienstlessen aan de leerlingen van de Latijnse school, en als zodanig een belangrijke schakel vormen in de opvoeding. Die mocht niet in handen vallen van een patriot.

Dat echter niet alle onrust van patriotse zijde dreigde, bleek uit gebeurtenissen in Benschop. Verjaardagen van de Oranjes gaven ook in 1788 aanleiding tot onrust. In Benschop heerste nog steeds een machtsvacuüm, omdat de schout in IJsselstein verbleef. Burgemeester Van Haeften van Benschop vroeg daarom de vicedrost toestemming om op de verjaardag van de tweede zoon van de stadhouder de klokken te mogen luiden. Dat was weliswaar geen *usance*, maar hij vreesde anders voor oproer onder de bevolking. Van der Meulen was het met die inschatting van Van Haeften eens, maar wilde niet buigen voor het gemeen. Het was nog nooit voorgekomen dat de klokken op een andere dag waren geluid dan op de verjaardag van de erfprins. Het zou onwelgevoeglijk zijn dat nu wel te doen, ook al omdat op de verjaardag van Wilhelmina van Pruisen evenmin was geluid. Kerkmeester Pieter van Dam en koster Willem de Zoete kregen uitdrukkelijk bevel om de sleutels van kerk of kerktoren aan niemand te overhandigen. Wie ze zou proberen weg te nemen kon worden beschuldigd van 'publicq geweld, seditie en oproer'⁵³. Die zouden 'op het rigoureste' aangepakt worden en voor

de rechtbank gebracht.

Van Haeften had juist gezien. Op de gevreesde verjaardag begaf een groep van 60 mannen, van wie een aantal bewapend was, zich naar het huis van Willem de Zoete en eisten de sleutel op. Tegen die overmacht kon de kostenier zich niet lang verzetten. Met de sleutel openden ze de kerkdeuren en luidden gedurende zes uur de klokken. De vicedrost eiste hard optreden. Zijn autoriteit stond op het spel. Hij kon echter geen getuigen vinden, iedereen was te zeer bevreesd en geïntimideerd: 'ze zouden tezeer in hun persoon of hun goederen benadeeld worden om de waarheid te spreken en dus gedwongen zijn een valse eed af te leggen'. Bovendien 'dat zij voorsien, dat al werden de schuldigen nae behooren over dit hun misdrijf gestraft, de beroerde gemoederen daar door niet zullen werden tot bedaeren gebracht, maar meer en meer gaande gemaakt'⁵⁴. Weer moest Van der Meulen buigen. De domeinraad gaf een plakkaat uit waarin de boosdoeners ernstig over hun dwalingen werden onderhouden, maar ze ook vergiffenis van hun misdrijf kregen, mits ze zich als gehoorzame en stille burgers zouden gedragen. De magistraat durfde het niet aan om de proef op de som te nemen. De verjaardag van de stadhouder een maand later werd uitbundig gevierd, inclusief illuminaties op het stadhuis en de toren. Nieuwe vlaggen werden uitgehangen en de klokken geluid. Ook in de jaren die volgden, werden telkens alle verjaardagen van de familie van de stadhouder gevierd met klokgelui en vlaggen.

Er lagen nog enkele zaken uit het verleden die om een oplossing vroegen. De stad had nog steeds een aantal huizen in bezit of in huur voor de inmiddels vertrokken soldaten. Per 1 mei 1788 werden alle huren opgezegd. De aangekochte huizen konden met lichte winst verkocht worden. Uit het overschot werden burgers schadeloos gesteld, wier huizen onder het weinig beschaafde woongedrag van de militairen hadden geleden. Iedereen werd uitgenodigd zijn rekeningen van de gemaakte kosten in te dienen. Dat leverde een langdurige stroom van schadeclaims op, die tesamen bijna 27.500 gulden bedroegen.

Bovendien was daar nog de schutterij. Veel burgers vroegen zich af, of ze opnieuw zouden worden gedwongen dienst te doen of dat ze alsnog een aanslag konden verwachten voor achterstallige contributie. Om aan deze onzekerheid een einde te maken, kreeg de vicedrost toestemming van de domeinraad de schutterij op te heffen. Per 1 november zou men anders weer moeten gaan wachtlopen en de magistraat verwachtte daarvan alleen maar onaangenaamheden. Er was in hun beleving nog steeds maar een 'klein vonkje' nodig om een 'volle brand' te veroorzaken. De schutterij had nog veel schulden. Onder meer doctor Lyklama had een lening van 1000 gulden open staan. Hij wenste dat bedrag nu terug te ontvangen. De schutterij beschikte echter nauwelijks over inkomsten of kapitaal, terwijl soortgelijke claims van schepen Oevering en van Van de Nijpoort te verwachten waren. Men besloot daarom de bezittingen van de schutterij te verkopen. Werkelijk alles ging onder de hamer, niet alleen de wapens maar zelfs de tweedehands stoelen en inktkokers van de schutterij. Uit de opbrengst

kreeg de dokter zijn 1000 gulden betaald. De andere rekeningen werden in de jaren daarna afgelost. Met de schutterij leken de grote verwachtingen die de patriotten daarvan hadden gekoesterd, voorgoed verdwenen. Niets zou minder waar blijken: in 1795 zouden de patriotten met hulp van de Franse bajonetten, zonder veel aarzeling dit keer, de macht in IJsselstein naar zich toe trekken.

Conclusie

Het bestuur van IJsselstein werd naar eigen zeggen onverwacht aan het begin van 1785 geconfronteerd met het feit, dat hun beeld van een rustig IJsselstein, waarin het patriotse virus geen slachtoffers had gemaakt, een fictie was. Dat was begrijpelijk, want had in andere plaatsen, zoals Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en zelfs het landelijke Maarssen, de oproep van 'aartspatriot' Van der Cappellen vanaf 1781 geleid tot het oprichten van vrijcorpsen, in IJsselstein was dat niet gebeurd. Toch lijken de regenten die rust wat te overdrijven: ze hadden tenslotte, zoals ze in een brief uit 1788 toegaven, schepen Lyklama ondervraagd over zijn vermoede lidmaatschap van het Utrechtse vrijcorps. En Lyklama bleek slechts één lid van een vrij omvangrijke factie binnen de magistraat, die via geheime vergaderingen bezig was, om tot een patriotse machtsovername te komen. Misschien wilden ze eventuele beschuldigingen van laks optreden of struisvogelpolitiek ontlopen door de opkomst van de patriotten als een donderslag bij heldere hemel voor te stellen. Waarschijnlijk onderschatte men bovendien het gevaar, omdat het maar om een beperkt aantal aanhangers ging.

Juist vanwege die geringe omvang van de groep patriotse sympathisanten was een eigen vrijcorps geen optie. Een list werd gevonden. Onder invloed van groeiende internationale onrust dwongen de patriotten de heroprichting van de schutterij af, waarbij ze via het door henzelf opgestelde reglement het niet alleen zo wisten te regelen, dat zij alle officiersfuncties in handen kregen, maar dat door dit reglement ook de aanhangelijkheid en de verbondenheid met de Utrechtse wapenbroeders werd benadrukt. Dit ging relatief gemakkelijk, omdat er daadwerkelijk grote onrust heerste bij de inwoners over het Oostenrijkse gevaar. Anders dan bijvoorbeeld in Groningen, dat ver genoeg lag om zich over Oostenrijkers voorlopig geen zorgen te maken. Daar werd de toestand in de Zuidelijke Nederlanden meer als aanleiding gebruikt om het reeds bestaande vrijcorps te versterken⁵⁵. Aan de andere kant bleek die acute onrust in IJsselstein een wankelende basis: toen de internationale toestand verbeterde, verloor de schutterij snel aan populariteit. Als de patriotten al het plan hadden om via de schutterij de patriotse gevoelens binnen stad en baronie te stimuleren, dan mislukte dat jammerlijk. Niet alleen werden de schuttersdiensten zelf als een zware last ervaren, veel mensen die er onder uit probeerden te komen weigerden de afkoopsommen te betalen en schakelden daarbij het stadsbestuur en zelfs direct de domeinraad in. Regelmatig delfde de burgerkrijgsraad in die conflicten het onderspit. Het zeer strenge reglement wekte onrust en

wrevel, waardoor de patriotse aanvoeders min of meer geïsoleerd kwamen te staan. Het lijkt er op dat ze zich daardoor onvoorzichtiger en radicaler gingen opstellen, wat voor de oranjegezinde bestuurders aanleiding was, hen op hun gedane eed aan de stadhouder aan te spreken. Het moment daarvoor werd ingegeven door een botsing over de weigering van de schutterij om de doelen af te staan voor het opslaan van kruut. Daarmee brachten ze de hele stad in gevaar. Het stadsbestuur ging nu een confrontatie niet langer uit de weg. Dat was ook mogelijk geworden, omdat er inmiddels Hollandse soldaten in de stad waren gelegerd. Niet alleen was IJsselstein daardoor niet langer weerloos, ook dreigde een botsing tussen schutterij en soldaten. Een oplossing daarvoor was het 'bevriezen' van de schutterij, maar daarvoor moest men wel eerst de patriotse officieren lozen. Door de eed aan de stadhouder in het conflict centraal te stellen, werden de belangrijkste patriotten gedwongen de magistraat te verlaten. Daarmee raakten ze automatisch hun officierspost in de schutterij kwijt. Opnieuw bleek hun eigen opzet zich tegen hen te keren. Aan de andere kant was de schutterij onderling teveel verdeeld om in handen van de oranjegezinde partij een effectief machtsmiddel te zijn.

Inmiddels was IJsselstein door de nationale ontwikkelingen van strategisch belang geworden en kreeg het te maken met inkwartiering. In naam waren dit troepen in dienst van de patriotse Staten van Holland, maar de soldaten zelf bleken al even weinig homogeen in hun politieke keuze als de schutters. Dat maakte dat het zowel voor de patriotten als de oranjegezinde regenten ingewikkeld manoeuvreren was. Een vergelijkbare situatie deed zich voor in Maarssen. Het daar opgerichte vrijcorps, ontstaan na de oproep van Van der Capellen en gegroeid na een enthousiast betoog van de lokale aartspriester Berendtsen om het vaderland tegen de Oostenrijkers te verdedigen, kwam in conflict met de vanuit de Hollandse Staten naar Maarssen gestuurde troepen, begin 1787. Werd in IJsselstein om conflicten tussen de eigen schutterij en de bezetter te voorkomen, gekozen om de schutterij te bevriezen, in Maarssen was men daartoe niet bereid. Dat kwam ook omdat het vrijcorps daar kon rekenen op de steun van de lokale machtshebbers.

In IJsselstein zagen de patriotten in de aanwezige soldaten een nieuwe gelegenheid tot een machtsovername. Ze probeerden de door de stad marcherende vrijcorpsen aan te zetten tot optreden tegen de prinsgezinde massa. In de onrust die zou volgen, zouden zij alsnog het bestuur kunnen overnemen. Het kwam echter niet tot een echte uitbarsting. Noch het stadsbestuur noch het opperbevel van de Hollandse troepen had baat bij een burgeroorlog. Het stadsbestuur probeerde vanuit datzelfde verlangen naar orde en rust de oranjegezinden in toom te houden, waartoe men zelfs, na het wegtrekken van de Hollandse troepen, poogde om van elders troepen binnen te halen om de stad te beschermen en de veiligheid te waarborgen. De eigen schutterij was niet te vertrouwen. Hoe machteloos het bestuur stond als de gewone mensen hun zin doordrukten bleek keer op keer in Benschoop, waar zowel de plunderingen van patriotse huizen als

het onwettige klokkenluiden op de verjaardag van leden van het huis van Oranje niet konden worden tegengehouden. Ironisch genoeg kon zowel in het geval van de oranje-gezinde relschoppers als bij de fanatieke patriotten niet overgegaan worden tot vervolging.

Het is duidelijk dat de meeste patriotten gevonden werden in de kringen van de lagere regenten, ambachtslieden en kooplieden. Dat past binnen het algemene patroon van de Republiek, zoals ook in Utrecht en Amersfoort. Buiten de stadsmuren bleef de patriotse aanhang laag. Zo min als de boeren direct rond de stad lid werden van de schutterij, zo sterk verzette de plattelandsbevolking van Benschop zich tegen hun patriotse schout. Ook de katholieken lijken zich wat op de achtergrond te houden. Pastoor Govers wordt er weliswaar van beschuldigd onrust te stoken, maar daarvan blijkt weinig. In 1795 zal dat anders zijn; het lijkt alsof de katholieken dan pas echt overtuigd zijn van de mogelijkheid hun positie te verbeteren en ze doen dan ook pogingen om een gelijkwaardige plaats te bevechten.

De drijfveren van de IJsselsteinse patriotten zijn moeilijker te achterhalen, omdat er weinig bronnen zijn waarin de patriotten zelf aan het woord komen. We hebben de informatie vooral via hun tegenstanders en die beschouwden alle patriotten als verraders en onruststokers, die de gevestigde orde wilden omverwerpen. Veel van de in de Republiek spelende aanleidingen voor een patriotse stellingname: economische achteruitgang, een gesloten regentenklik en machtsmisbruik door de stadhouder, zijn in IJsselstein niet van toepassing.

Toch zijn enige voorzichtige conclusies mogelijk: in het geval van Lyklama is de neiging groot in hem een zuivere democraat te zien. Hij wil door het afdwingen van een overzicht van de wetten en regels de grenzen van de autoriteit duidelijk stellen. Hiertegen pleit echter zijn gedrag later in de eeuw: als hij in 1795 op de golf van de Franse inval in IJsselstein aan de macht komt, ontpopt hij zich als een autocraat. Hij probeert dan uit alle macht de katholieken buiten de magistraat te houden en roept zichzelf uit tot baljuw en verzet zich vervolgens hevig tegen het inperken van de bevoegdheden van die functie. Was hij toen zo teleurgesteld over de gebeurtenissen zoals hierboven beschreven, dat hij zijn democratische idealen verloren had, of was hij vanaf het begin een ambitieus man, die hoe dan ook een hoge positie wilde veroveren en daartoe onder vicedrost Van der Meulen geen kans zag? Van der Muelen lijkt een echte aanhanger van het ideële gedachtengoed van de patriotten: daarom neemt hij ook zitting in het Utrechtse stadsbestuur. Wel vraagt hij later vergiffenis voor zijn zonden.

Van de andere patriotten is het nog moeilijker de motieven te achterhalen. De minst patriotse van het stel is waarschijnlijk burgemeester 't Hoen. Hij maakte, net als zijn vader, decennia lang deel uit van het stadsbestuur, bekleedde dikwijls de voor hem hoogst haalbare positie van burgemeester en leek het goed te kunnen vinden met de vicedrost. Pas na de debacle met de schutterij kwam bij hem veel onvrede boven. Niet alleen sprak hij toen negatief over de humeurigheid en werkwijze van de vicedrost, ook

gaf hij aan zich als een machteloze figuur te beschouwen. Al die jarenlang heeft het stadsbestuur hem geen strobreed in de weggelegd. Is zijn verkiezing tot kolonel van de schutterij hem naar het hoofd gestegen? Dat hij in ieder geval geen patriot in hart en nieren was, blijkt uit de bereidheid van de toch wraakzuchtige Pieter van der Meulen om 't Hoen te handhaven als burgemeester. Van Lyklama moest Van der Meulen niets hebben. Uit de reacties van Smithoff en Van den Bosch spreekt vooral teleurstelling over de aantasting van hun positie, de slechte behandeling die ze kregen van het volk vanwege hun patriotse stellingname en het mislukken van de schutterij. Met enige goede wil is hun gedrag te typeren als dat van teleurgestelde idealisten, die het goede voor hadden met de mensen maar niet de verwachte waardering hebben gekregen. Een schrale troost was misschien dat ook hun tegenstanders zich weinig zeker van hun zaak voelden. Ze wilden niet afhankelijk worden van de sterke Oranje-aanhang onder het volk, omdat dan *mob rule* dreigde. Meestal namen ze hun toevlucht tot formalistische en juridische argumenten om gevaren te omzeilen. Omdat beide partijen geen directe confrontatie durfden aan te gaan, ook niet nadat de Hollandse militie de stad had bezet, bleef het een aarzelende machtsstrijd, die uiteindelijk van buitenaf werd beslist.

Gebruikte afkortingen

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
FAB	Familie De Beaufort, 1556-1976
HUA	Het Utrechts Archief
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
NA	Nationaal Archief
ND	Nassause Domeinraad, 1581-1811
SAL	Samenwerking Archiefzorg Lopikerwaard
SBIJ	Stadsbestuur IJsselstein

Gebruikte bronnen

Nederlands Hervormde Kerk, kerkenraadsarchief IJsselstein
 Baronie IJsselstein, 1406-1819
 Doop-, Trouw- en Begraafregisters IJsselstein
 Familie Van der Muelen, 1543-1889
 Stadsbestuur IJsselstein (101), 1285-1811
 Stadsgerecht IJsselstein, 1491-1811

Literatuur

Angenent, 1987 ► W.J. Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', in: *JBOU* 1987, 156-188.
 Bruin, De, 1997 ► R.E. de Bruin, 'Patriotten en orangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*. Deel 3: vanaf 1780, Utrecht, 1997, 63-84.
 Bruin, De, e.a., 2000 ► R.E. de Bruin e.a., red., 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.
 Fritschy en Toebes, 1998 ► W. Fritschy en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830*, Nijmegen, 1998.

- Gabriëls, 1990 ▶ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhoudelijke stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Den Haag, 1990.
- Giessen-Geurts e.a., 1989 ▶ B. Giessen-Geurts e.a., *Usselstein. Geschiedenis en Architectuur*, Zeist, 1989.
- Hovy, 1980 ▶ J. Hovy, 'Institutioneel onvermogen in de 18de eeuw', *AGN deel 9*, Haarlem, 1980, 126-138.
- Jansen, 1998 ▶ S. Jansen, "'... Gerustheid int midden van alle die beroeringen'. Usselstein in het midden van de achttiende eeuw, een studie naar de macht van de regenten in de baronie Usselstein 1731-1765', *Stichting Historische Kring Usselstein*, 85 (1998) 1-40.
- Kalveen, Van, 1987 ▶ C.A. van Kalveen, 'Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging', in: *IBOU* 1987, 114-144.
- Meer, Van der, 1996 ▶ J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795*, Assen, 1996.
- Peeters en Murk, 1992 ▶ K. Peeters en L. Murk, 'De Usselsteinse schutterij', *Stichting Historische Kring Usselstein*, 61/62 (1992) 1-32.
- Sas, Van, 1987 ▶ N.C.F. van Sas, 'Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht 1783-1787', in: *IBOU* 1987, 9-42.
- Schama, 1989 ▶ S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780-1813*, z.p., 1989⁴.
- Smit, 1987 ▶ H.J. Smit, 'Vianen in de patriottentijd', in: *IBOU* 1987, 189-221.
- Uppelschoten, 1987 ▶ J. Uppelschoten, 'Burgerbewapening in Maarssen en Maarssenvee. Opkomst en ondergang van een politieke beweging', in: *IBOU* 1987, 145-155.
- Uyl, Den, 1960 ▶ W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard I. Dorp en kerspel*, Utrecht, 1960.
- Vogelzang, 2003 ▶ F. Vogelzang, 'Pieter van der Meulen (1729-na 1804), schout en substituut drost', in: *Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, Usselstein, Nieuwegein en Lopik*, Utrecht, 2003, 118-124.
- Vogelzang, 2004 ▶ F. Vogelzang, 'Als de molenaar schept en de bakker nept...', *GM'* zomer 2004 (2), 18-21.
- Wit, De, 1980 ▶ C.H.E. de Wit, 'Oud en modern. De Republiek 1780-1795', *AGN*, dl 9, Haarlem, 1980, 113-125.

Noten

- Dit artikel is een product uit een lopend onderzoek naar de Usselsteinse bestuurlijke elite tussen 1730 en het midden van de 19de eeuw, dat over enkele jaren moet uitmonden in een dissertatie. Een eerdere versie van het artikel werd becommentarieerd door Katja Bossaers, Renger de Bruin en Jacqueline Vroemen. Ik hoop dat ik recht heb gedaan aan hun verstandige opmerkingen: in ieder geval mijn dank voor hun moeite.
- Zie de literatuurlijst.
- Eind 1786, in nummer 494 van het patriottische tijdschrift *De Post* van den Nederhijn werd door een anoniemus dit conflict opgerakeld, om te bewijzen dat De Beaufort een ondeugdelijk bestuurder was. Hij zou namelijk gelden innen, die in het geheel niet onder het drostambt vielen, het verwijt dat De Beaufort juist aan Graves had gedaan. Ook Graves deed opnieuw een poging tot eerherstel, maar Willem V schoof de boel op de lange baan. In een volgende aflevering van *De Post* werd door een aanhanger van De Beaufort bovendien aangetoond, dat de beschuldigingen aan diens adres ongegrond waren. Waarmee bovendien is aangetoond dat ook een patriottisch tijdschrift niet klakkeloos een kant koos.
- Zie voor de achtergronden: Vogelzang, 2004.
- Utrechtsche Courant*, 5 maart 1784. Omdat noch vicedrost Van der Meulen noch burgemeester Goris 't Hoen op deze krant geabonneerd waren, moesten ze het van derden vernemen.
- Zie mijn nog te verschijnen artikel in het Tijdschrift *Oud-Utrecht* voor een uitgebreide behandeling van dit schandaal.
- SAL, SBIJ, 701, 18 januari 1785.
- NA, ND 4785, brief van J.F. Beijen aan de domeinraad 1787. Zie ook SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
- SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
- Ibidem.
- Ibidem.
- SAL, SBIJ, 702, 7 oktober 1785.
- SAL, SBIJ, 702, 17 oktober 1785.
- Ibidem.
- Deze en de volgende citaten over de overhandiging: geciteerd in Peeters en Murk, 1992, 18-21.
- SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
- SAL, SBIJ, 701, 1 oktober 1785.
- Dit en de volgende citaten over dit conflict: SAL, SBIJ, 701, 9 mei 1785.
- SAL, SBIJ, 701, 19 november 1785.
- Over de gedwongen inzameling: zie HUA, FAB, 1540, brief Pieter van der Meulen aan Joachim de Beaufort, 20 februari 1786.
- SAL, SBIJ, 702, 20 september 1786.
- Zie de ingezonden brief in de Zuidhollandsche Courant van 1 januari 1787.
- SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
- Alle volgende citaten over dit conflict, zie: SAL, SBIJ, 702, 15 maart 1786. Geciteerd in Peeters en Murk, 1992, 18-21.
- HUA, FAB, 1607, Brief van J. de Beaufort aan Van Affelen Codde, 26 oktober 1786.
- HUA, FAB, 1607, Brief van J. Lyklama aan J. de Beaufort, 15 september 1786.
- 'dat wanbedrijven van allerlei aart, ongestraft gepleegt worden; dat vreedzame passagiers niet meer veilig zijn teegen den moedwil van kwaadaartigen in het passeeren van deese stad; daar brave ingeseetenen aan hunne personen en huizen gemolesteerd en scherpelijk bedreigt worden; dat regenten in functie de brutaalste bejeegingen van het schuim der burgeren moeten ten doel staan, gelijk den heer Willeumier en mij weedervaren is ... zonder eenige satisfactie te kunnen erlangen; dat men openlijk den spot drijft

met ordonnantien, reglementen en publicatien, zo wel van die souverein zelve als van de magistraat; dat een geringe hoop menschen van de laagste classe onder valsche en kwaadaartige voorwensels de voorseide reglementen en publicatien ongestoord durven bespuwen en verachten, magistraat en burgerij als de wet stellen en de voet op den nek zetten van al wat braaff en eerlijk is en het nut en de welvaart van de stad voorstaan, daar ... kan geen eerlijk man die zijn eed en plicht kend en gedachtig wil weesen, regent blijven', HUA, FAB, 1607, Brief van N. Smitshoff aan J. de Beaufort, 13 september 1786.

- 29 HUA, FAB, 1607, Brief van G. 't Hoen aan zijn broer IJsbrandt te Den Haag, 19 oktober 1786.
- 30 HUA, FAB, 1657, Brief van Pieter van der Meulen aan J. de Beaufort, 7 november 1786.
- 31 HUA, FAB, 1674, 17 maart 1787.
- 32 SAL, SBIJ, 702, 30 november 1786.
- 33 SAL, SBIJ, 702, 19 november 1786.
- 34 SAL, SBIJ, 702, 19 februari 1787.
- 35 SAL, SBIJ, 702, 15 februari 1787.
- 36 SAL, SBIJ, 702, 14 april 1787.
- 37 SAL, SBIJ, 702, 16 juni 1787.
- 38 SAL, SBIJ, 702, 14 juli 1787.
- 39 HUA, FAB, 1608, Brief van de secretaris van de Staten van Holland, 22 augustus 1787.
- 40 SAL, SBIJ, 702, 22 augustus 1787.
- 41 SAL, SBIJ, 702, 27 augustus 1787.
- 42 SAL, SBIJ, 702, 6 september 1787.
- 43 SAL, SBIJ, 702, 8 september 1787.
- 44 HUA, FAB, 1540, Brief van Pieter van der Meulen aan Joachim de Beaufort, 1 oktober 1787.
- 45 SAL, SBIJ, 702, 11 september 1787.
- 46 SAL, SBIJ, 703, 17 december 1787.
- 47 SAL, SBIJ, 703, 8 december 1787.
- 48 SAL, SBIJ, 702, 15 november 1787.
- 49 SAL, SBIJ, 702, 13 november 1787.
- 50 HUA, FAB, 1540, Brief van Pieter van der Meulen aan Joachim de Beaufort, 26 februari 1788.
- 51 Alle citaten in de hele navolgende paragraaf zijn afkomstig uit NA, ND, 4785, rapportage van P. van der Meulen over het voorval-lene in IJsselstein in de jaren 1785-1787, een rapport van het stadsbestuur aan Joachim de Beaufort van 22 april 1788 (HUA, FAB, 1607) en SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788. In alle drie de bronnen wordt hetzelfde, in soms iets andere bewoordingen, behandeld.
- 52 SAL, SBIJ, 703, 7 februari 1788.
- 53 SAL, SBIJ, 703, 14 februari 1788.
- 54 SAL, SBIJ, 703, 24 februari 1788.
- 55 Zie daarvoor Van der Meer, 1996.